

Меметов А., Алиева Л.А., Меметов И.А.

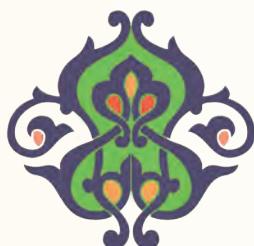
КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

*Оқытув къырымтатар тилинде алып барылған
мектеплер ичөн*

5

СЫНЫФ

*Дерслік Украина тасиль ве илим, генчлик ве спорт Назирлиги
тарафындан төвсие этильди*

Къырымдевокъувпеднешир
2013

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Наказ № 265 від 28 лютого 2013 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Такъризджилер:

- филология илимлери намзети, В.И. Вернадский адына ТНУ-нинъ къырымтатар тильшынаслыгъы кафедрасынынъ доценти **Оказ Л.С.**
- къырымтатар тили ве эдебияты оджасы **Байрамова Э.С.**

Шартлы бельгилер:

— эв иши

— эзберле

— дикъкъатнен окъу

— сёзлернинъ язылувына дикъкъат эт

M49 Меметов А., Алиева Л.А., Меметов И.А.

Къырымтатар тили. Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан мектеплер ичюн. 5-инджи сыныф. — Симферополь: КъДЖИ «Къырымдевокъувпеднешир» нешприяты, 2013. — 208 с. : ресимли. — Къырымтатар тилинде.

ISBN 978-966-354-558-5

ББК81.2(Крмтат)-922

M49 Меметов А., Алієва Л.А., Меметов І.А.

Кримськотатарська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою. 5 клас. — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпреддержвидав», 2013. — 208 с. : іл. — Кримськотатарською мовою.

ISBN 978-966-354-558-5

ББК81.2(Крмтат)-922

ISBN 978-966-354-558-5

© Меметов А., Алієва Л.А., Меметов І.А., 2013

© Мустафаєва Е., ілюстрації, 2013

© КРП «Видавництво «Кримнавчпреддержвидав», 2013

ТИЛЬ ВЕ БИЛЬГИ АКЪКЪЫНДА ДЕРС

1-иши. Ана тили ве бильги акъкъында зияллыларнынъ фикирлерини оқуунъыз. Бу ибарелерни насыл анълагъанынъызын озь сёзлеринъизнен изаланъыз.

«...Эр анги эмек ичюн белли бир бильги керек.»

«...Бильги ве гъае озюне къырларны, денъизлерни, табиат аляметлерини бойсундыра ве оларны, инсангъа хызмет этмеге меджбур ате.»

«...Тиль ве әдебият джеми бильгилернинъ ве теракъкъият-нынъ негизидир... Эдебият акъыл ве ахлякъ хазинесидир. Эр бир халкъ бу хазиненинъ саibi олмакъ керек.»

(Исмаил Гаспринский)

Тильде бутюн халкъ ве онынъ бутюн ватаны джанлана; онда халкъынъ руху ве фикрининъ бутюн иджадий кучю, бутюн табиат аляметлери, ватаннынъ кокю ве авасы, онынъ икълими, онынъ тарлалары ве чёллери, къырлары ве вадийлери, онынъ дагълары ве озенлери, фуртуна ве боранлары акс олуна... .

(К.Д. Ушинский)

2-иши. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Бильги саibi — халкъ, озь бахтыны, озь боллугъыны озю тапар.
2. Инсангъа бильгисиз адым атмакъ мумкун дегиль.
3. Бир шейни бильмек — бу эйи дегерлик; шу бильгенинъни бильмеген иле болюшмек даа да эйи дегерликтir.

(Исмаил Гаспринский)

Джумлелерде олгъан исим ве сыфатларны талиль этинъиз.

3-иши. Шиир парчасыны окъунъыз, мундериджеси акъкъында озъара суаль-джевап берип, субетлешинъиз. Шиир къач ве насыл джумледен ибарет олгъаныны къайд этинъиз.

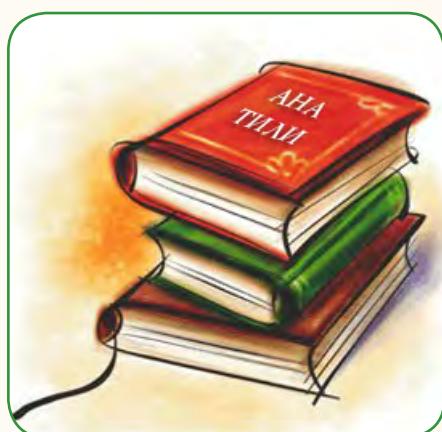
Эр бир гульгинъ япрагъы,
 озь къоқъусы, тюсю бар,
Эр бир ашнынъ озь ады,
 бибери бар, тузу бар,
Меним тувгъан халкъымнынъ да
 озь тили бар,
Эм бу тильгинъ лезети,
 озь джумлеси, сёзю бар.

(Ремзи Бурнаш)

4-иши. Тиль ве бильги акъкъында аталар сёзлерини язынъыз.
Джумле азаларыны бельгиленъиз.

1. Илим акъыл чокърагъыдыр.
2. Тиль — акъыл теразеси.
3. Китап — бильги анахтары.
4. Джемаатнынъ сёзю
 дагъ авдарыр.
5. Энъ яхшы дост китаптыр,
 энъ яхшы зенгинлик бильгидир.

3—4-юнджи СЫНЫФЛАРДА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

2-нджи ДЕРС

Сёз теркиби. Исим

5-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тамыр ве ялгъамаларыны бельгиленъиз.

Меним кунешим

Мектеп — меним кунешим,

Севем окъув ханемни,

Битmez онынъ зиясы.

Оджаңчемни, оджамны.

Одыр меним дост-эшим,

Севем эр бир ралемни,

Илим, бильги ювасы.

Мектебимни — анамны.

Анъыма саф нур тёке,
Мектеп — меним кунешим.
Юргимде ёкъ леке,
Фенчюн меним курешим.

(Эширеф Ибраим)

6-иш. Метинни окъунъыз. Сёз япыйжы ялгъаманен кельген сёзлерни тапып, кочирип язынъыз.

Дерслер башлангъанына баягъы куньлер кечкен эди. Бу куньлер мектеп окъувынынъ башлангъычы ве балаларнынъ севинчли куньлери олгъан. Олар шу кечкен куньлерде, окъувдан гъайры, бир чокъ ишлер даа япкъанлар.

Язда кийик отларнен чуллангъан, бина тамиринден булашкъан мектеп азбары артыкъ темиз. Ич бир кошеде чёплюк корюнмей.

Яз татилинде тютюн тизювджи, къырувджен олып чалышкъан балалар, башларынынъ ёргъунлыгъыны савуштыргъанлар. Олар шимди тазе къуветнен ишке киришкен, дерслерине чалыша ве эм де мектепнинъ ичтимайт-тешкилятий ишлерини янъыдан тешкилятландырувнен огърашалар.

(Ибраим Бахшиш)

7-иши. Ребусларгъа бакъып, дёрт сёз язынъыз. Бу сёзлернен джумлелер тизинъиз.

+ ан +

къар +

+ люк

+ ванлары

8-иши. Шиирни кочюрип язынъыз. Тамырдаш сёзлерни сечип, тамыр ве ялгъамаларыны бельгиленъиз.

Достлукъ
Достлукъны север.
Достлукъ
Эр шейни енъер.
Къадрине етсек,
Олмамыз мухтадж,
Достлукътыр, достум,
Алтын тадж!

дост
достлукъ
достум
достым
досттыр

(Черкез Али)

9-иши. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан исимлерни къайд этинъиз.

Ава темиз ве салкъын. Ачыкъ пенджереден тазе ава, вишне тереклерининъ сакъызлы къабукъларынынъ къокъусы кире. Багъчадаки тереклер чыплакълангъанлар. Устьлериндеки урбаларыны — япракъларны, ташлагъанлар. Энди оларны тек къыш аджыр ве устьлерини ап-акъ къар чаршафынен орьтер.

Кузь. Беденде ёргъунлыкъ, инсанда рух котеринклиги, гузелик пейда эте. Эм о, тез савуша. Саба тургъан сонъ, темиз авагъя чыкъып чапмаңыны, арекет этмекни ким севмез?.. Бойле аре-

кеттен сонъ, беденинъе кучь тола, ишке кеткенде, аякъларынъ тюбюнде, бетон сарсылгъан киби, ола.

(Эмиль Амит)

10-иши. Шиирни окъуп, исимлерни сечип языныз, сайысыны ве келишини бельгиленъиз.

Саба эрте, ава ачыкъ,
Коръдим мектеп ёлунда,
Кетеятыр къартанайчыкъ
Сепети бар къолунда.

Не ёрулдым, не де талдым,
Не дерсиме кеч къалдым.
Пек огъурлы къартый экен,
Татарджадан беш алдым.

(Черкез Али)

Мен, битайгъа ярдымлашып,
Алып бардым эвине.
Битай мени алгъышлады,
Пек севине-севине.

З-юнджи ДЕРС

Сыфат, сайы, замир

11-иши. Метинни кочюрип, къайд этильген сёзлернинъ сёз чешитлерини бельгиленъиз.

Биз, бир афталыкъ ашымызды алыш, ешиль дагъларнынъ тёрюне чыкътыкъ.

Акъшам якъынлагъан эди. Кичик деречикте, фындыкъ тереклери тюбюнде токътадыкъ. Шеэрде кирагъа алгъан чадрымызды бу ерде, чокъракъ башында къурдыкъ. Былтырдан къалма къуру япракълардан, от-оленден озюмизге ятақъ азырладыкъ. Ёргъунлыгъымызды бираз савуштыргъан сонъ, чанталарымыздан отьmek, сарымсакъ, пиширильген эт, помидор, хыяр чыкъарып, чадыр огюнде софра къурдыкъ.

(Рустем Алиев)

12-иш. Нокъталар ерине сайыларны къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Мен ... сыныфта окъуйым.
2. Бизим къорантамыз ... адамдан ибарет.
3. Сыныфымызда ... талебе бар.
4. Бугунь бизде ... дерс оладжакъ.
5. Дерслеримиз saat ... башлана.

багъ
багъча
багъчаджы
багълай

13-иш. Ашагъыда берильген ребусларгъа эсасланып, сёзлер тизинъиз, оларнен дөрт джумле уйдурып язынъыз.

$$\begin{array}{l} 100 + \text{юк} \\ 2 + \text{м} \end{array}$$

$$\begin{array}{l} 5 + \text{ик} \\ 100 + \text{юм} \end{array}$$

14-иш. Метинни окъуп, къайд этильген сёзлерни ашагъыдаки джедвельге ерлештиринъиз. Фииллernerни заманларыны бельгиленъиз.

Исим	Сыфат	Сайы	Замир	Фииль
...

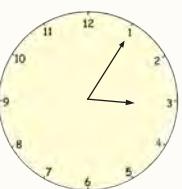
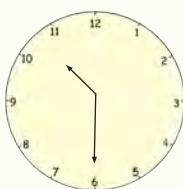
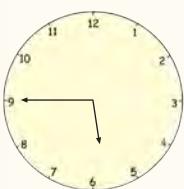
Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, заманларынъ бириnde еди денъиз авлакъта, Султан падиша яшагъан эди. О, зенгин олгъанда — пек зенгин, саран олгъанда — пек саран бир падиша экен. Онынъ саранлыкъ хасталыгъы сарайда яшагъан бутюн адамларгъа, бу падишалыкъта яшагъан моллаларгъа, суфилерге, атта хырсызларгъа да кечкен экен. Бу хасталыкънен тек зенгинлер хасталана экенлер. Амма, демек-демек демекнен, кунюнъни кечир эмекнен, дегенлери киби, фукъарелерни алтынлары олмаса да, алтын зенааты бар экен. Зенаат, зенаатнен, Султан падишанынъ виляетини кезип чыкътым къара кёр атнен. Юрьдим, юрьдим алты ай юрьдим, шеэрge якъын бир койге барып етип, эки агъа-къардашны корьдим. Агъасы — Амет, къардашы — Мемет озъара яшагъанлар пек муаббет. Мемет демирджилик япкъан, Амет чёльде богъдай сачкъан, шойле этип бу тар дюнъяда куньлерини кечиргенлер. Меметтинъ алтын зенаатындан гъайры, Алланынъ бер-

гиси, етишкен **учь** оғылу бар экен. **Олар** да баба, деде зена-
атыны кутип, демирджилик япмагъя оғрене экенлер.

(*Масалдан парча*)

15-иш. Елькъуванлар косътерген вакъытны әкишер джумленен ифа-
деленъиз.

1. Саат ... (-дан, -ден, -тен) ... дақъикъа кече.
2. Саат ... (-ге, -гъа, -ке) ... дақъикъа къалды.

иши
ишикір
ишиңиз
ишилей

16-иш. Суаллер ерине уйгъун кельген сёзлер иляве этип, джумле-
рни язынъыз.

1. (*Къайсы?*) балалар (*насыл?*) оқтыйлар.
2. Алие (*не вакъыт?*) (*не ерге?*) бараджакъ.
3. (*Не заман?*) (*кимден?*) (*насыл?*) мектюп кельди.
4. Мен (*не вакъыт?*) (*не ерде?*) (*насыл?*) раатландым.
5. Масаллар (*не заман?*) (*кимлер тарафындан?*) яратылды.
6. (*Къаерден?*) (*насыл?*) йыр эшитиле.

17-иш. Нокъталар ерине керекли сайнын къойып, ракъамларны
сёзлернен ифаделеп, джумлелерни язынъыз. Сёз чешитлерини
бельгиленъиз.

Мектебимизде дерслер saat ... башлана.

2-нджи дерс saat ... башланаджакъ.

3-юнджи ве 4-юнджи дерслер арасында тенеффюс ... дақъикъа
девам эти.

5-инджи дерс saat ... башлана.

6-нджы дерс saat ... башлана.

6-нджы дерс saat ... бите.

Фииль

18-иши. Шиирни ифадели окъунъыз. Джумлелерде олгъан фииллери тапып, заман ве шахсыны бельгиленъиз.

Талашуувнынъ сонъу

Эки къушчыкъ бир башакъкъа
Тартышалар талашып,
Башкъа бир къуш о арада
Четте тура тамшанып.

Бири туткъан башакътан,
Бири туткъан сапындан.
Къуру тобан даянмай,
Башакъ четке атылгъан.

Учюнджи къуш гъагъасынен
Авеленген кокке таба,
Мынавларын бири бом-бош; биринде сап,
Шашкъан къалгъан экеви де кокке къарап.

(Джемиль Кендже)

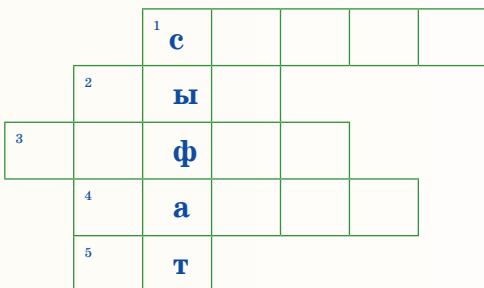
19-иши. Метинни кочюринъыз. Джумлелерде муптеда ве хабернинъ астларыны сыйынъыз, насыл сөз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

Осман Асан огълу, 1889 сенеси Акъчокъракъ коюнде иптидаи мектепни битирип, Багъчасарай шеэриндеки рушдиеге кирди. Шу йылларда Гаспринскийнинъ къалемдеши Багъчасарайлар Ильяс Бораганскийден хаттатлыкъ (каллиграфия) санатындан дерс алды ве, рушдиени битирген сонъ, Симферопольдеки гимназияда окъуды. Осман Асан огълу себатлы генч сыйфатында та, иптидаи мектептеки девириндөн башлап, ана тилимиздеки нефис эдебиятнен бир сырада рус эдебиятыны да мукеммель огренмек ичюн гъайрет этти. Нетиджеде, эр эки эдебият боюнчы да темелли бильги эльде этип, белли шайр, эдип, этнограф, археолог, фольклорджы, тарихчы, хаттат сыйфатында халкъымызгъа, буюк алым оларакъ, танылды.

(Басыр Гъафаров)

20-иши. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Ешиль отлар пек севе,
балаларгъа сют бере.
2. Кевдеси — ичериде,
башы тышарыда.
3. Дёрт агъа-къардаш
бир сачакъ тюбюнде.
4. Эки къулакълы сакъа
адамларны бакъа.
5. Дёрттир онынъ аягъы,
демир мыкълы таягъы.
Мензильге япыштырыр
таштан къатты туягъы.

21-иши. Шиирни ифадели окъунъыз. Къайд этильген сёзлерни ашагъыдаки джедвельге язынъыз. Фиилдернинъ заманыны бельгиленъиз.

Исим	Сыфат	Фииль
...

Бабанъ-деденъ седжде эткен тилине,
Оннен гъайрет-кучъ топлагъан белине.
Асырларнен сазын алыш элине,
Йыр, дестанлар багъышлагъан илине.

Нидже-nidже поэмалар **сесленди**
Шенъ омюрнинъ багъчасында, къырында,
Миллетлернинъ **чин** достлугъы **эсленди**
Шайрлернинъ, кедайларнынъ йырында.

Бу тильнен йыр багъышлаймыз Ватангъа,
Сайгъы-урмет деметлене инсангъа.
Ана тилинъ чыкъарма ич эсинъден.
Хош эзгилер алевленсин сесинъде.

(Джеваире Меджитова)

22-иши. Берильген схемаларгъа бакъып, фииллери кечкен заманда язынызыз.

23-иши. Метинни кочюрип, джумлелерде олгъан фииллери къайд этинъиз.

Чокъ чекиштик. Къанлы дженкте джаным-джаным аркъадашларымызын гъайып эттик. Ачлыкъ чеккен, къар-боранды къалтырап юрьген вакъытларымыз да олды. Шимди партизанлыкъ куньлерини хатырлайым. Аджеба, насыл олды да, чыдалмаз аязларгъа, урьян-пурьянлыкъка, афталарнен сюрьген ачлыкъка къатланым, сагъ къалдым! Зан этсем, бунынъ себеби — куреш, душмандан интикъам алув эшкъы эди. Улу макъсат огърундахи куреш инсангъа тюкенмез гъайрет ве чыдамлыкъ ашлай экен.

(Юсуф Болат)

Нутукъ инкишафы дерси

**Нутукъ ве къонушув.
Къонушувнынъ эсас къаиделери**

Инсанлар дайма бири биринен лакъырды эте, къонушалар: озъара бильги ве фикирлернен пайлаша, меслеатлашалар, бир шей акъкъында анълашалар. Къонушкъан вакъытта олар бири дигерини динълей, хаберлер айта, бирисининъ язгъаныны окъуй, я да озю яза, демек, нутукънен къулланалар.

Лакъырды эткен ве язгъан вакъытта *не макъсатнен* ве *кимге* мураджаат эткенимизни бильмелимиз.

24-иш. Достунъыз, ана-бабанъыз ве къардашынъызnen селямлашынъыз. Бу селямлашув бир тюрлюми я да чешит тюрлю шекильде айтыламы? Селямлашкъан сонъ, бир де бир риджа я да башкъа макъсатнен мураджаат этинъиз. Бу мураджаатлар бири биринден насыл фаркълана?

Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.
2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.
3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огрединъиз.
4. Хатыранъызда олсун: субетдешниң лафыны бөльмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.
5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

25-иши. Диалог парчасыны окъунъыз. Сайгъы, урьмет киби мунасебетлерни ифаделейиджи незакет ибарелерини сайлап, дефтеринъизге язынъыз. Диалогны девам этинъиз.

- Селям алейкум! — деди Рефат, китапхененинъ къапусындан атлап. — Иш къолай кельсин.
— Алейкум селям, Алла разы олсун. Хош кельдинъиз, буюрынъыз, — деди китапханеджи.
— Сагъ олунъыз. Китапханеге язылмагъа кельдим, — деди Рефат.

— ...
— ...

26-иши. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этинъиз: доступнъыз бугунь китапханеге кельмеди. Телефоннен бағъланып, кельмегенининъ себебини сорамакъ керек. Эгер телефонны доступнъызының къартанасы алса, насыл сёзлернен мураджаат этерсинъиз? Роллерге болип, телефонлашув диалогыны тизинъиз.

27-иши. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, диалог тизинъиз: бир талебе — ана тили оджасы, экиндджиси — мектеп талебеси. Оджа фиильнен бағълы бир къач суаль бере, талебе исе бу суаллерге джеваплана.

28-иши. Шиирни окъунъыз. Исимнен берабер кельген фииллерни тапып, кочюринъиз.

Къора бою кеткенде,
Коръдим сырлы кобелек.
Узандым, къол етмеди,
Чюнки юксек бу терек.

Мен: — Амет, — деп къычырдым.

— Ярдым эт, — деп чагъырдым.

— Кобелекни тутайыкъ,
Юва ясап къапайыкъ.

Амет манъа дарылды,
Тап чыграйы тюрленди.
— Ёкъса санъа кобелек
Тийдими, — деп сёйленди.

— Баарьде къурт чыкъарыр,
Дут япрагъы кемирир.
Сонъра кирип къозакъя,
Йипек ясап джан берир.

(Черкез Али)

29-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Сёз чешитлерини бельгиленъиз. Сиз, къонушкъанда, насыл ибарелерни къулланасынъыз?

Бугунь Айшечик танъ маалинде турды. О, айванларына ем берди. Къоқъласыны юкълатты. Шу арада къартанасы: «Вай, бебейим, сен энди турдынъмы? Даа эрте де!» — деди.

«Иш адамлары эрте туралар», — деп джевапланды Айшечик.

Айшечик, яш олса да, къартанасындан дюнъя къадар шей огрендиди. Ятса: «Геджелер хайыр», софрадан турса: «Кисенъизге бинъ берекет», — дей.

Мусафир кельсе: «Хош кельдинъиз, эвге буюрынъыз», — деп къаршылай. Кеткен мусафирни: «Огъурлы ёллар, кене келинъиз», — деп озгъара.

(Юсуф Болаттан)

СИНТАКСИС

6-нұджы ДЕРС

Сөз бирикмелери

Ресимге бакъынъыз. Бу ресимнинъ мундериджесини къайсы сёзлер муайен ве анықъ косыттере?

Мектеп. Орта мектеп. Балабан мектеп. Шеэр мектеби. Элли единджи мектеп. Тамирленген мектеп. Бу мектеп. Андақи мектеп. Мектептен къайта.

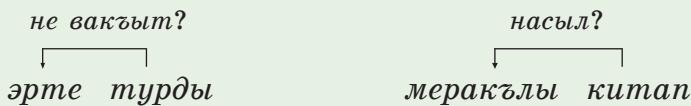
Ресимде тасвирленген предметни башта бир сёзnen адландырынъыз, соңъ эки сёзnen — сөз бирикмесинен.

Сөз бирикмеси эки къысымдан ибарет: баш сөз ve таби сёзден.

30-иш. Ашагъыда берильген схемагъа эсасланып, сёз бирикмелерини язынъыз.

Таби сёз баш сёзнен манаджа багълана. Бу багъны суаль ярдымынен косътермек мумкүн. Суаль баш сёзден таби сёзге бериле:

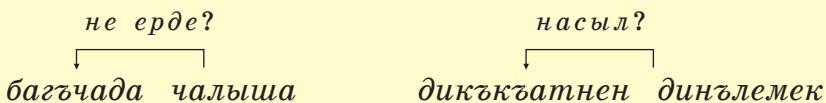

31-иш. Сёз бирикмелерини кочюрип язынъыз. Баш ве таби сёзлерни къайд этип, олар арасындаки манаджа багъны бельгиленъиз.

Иш орьнеги: *ешиль терек; меджмуа окъуй.*

Ишини битирди; меракълы икяле; бешинджи сыныф; тез чапа; аляджы талебе; шу озен; меселени чезди; денъизден чыкъты; янъы эв; биринджи сентябрь.

Таби сёз баш сёзге тек манаджа дегиль, грамматик да багълана билир. Бу багъ, эксерий алларда, ялгъамаларнен, я да мунасебетчилернен ифаделенир:

Сёз бирикмедеки сёзлер бири дигеринен ялгъамасыз да багълана билирлөр:

32-иши. Берильген сёз бирикмелеринде манаджа ве грамматик багъ мунасебетлерини бельгиленъиз.

Тюневин кельди; мектептен кельди; берекет джыйдылар; берекетни джыйдылар; мектеп азбары; мектепнинъ азбары; алтын юзюк; алтындан япымгъан юзюк; учъ талебе; учъте бир къысмы; дюльбер бина; таш ёл; ташнен тёшельген ёл.

33-иши. Аталар сёзлерини окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, дефтеринъизге язынъыз.

1. Файдасыз сёзни айтма, файдалы сёзден къайтма. 2. Тирнеклиниң суву къыргъа акъар. 3. Таякъ эттен отер, сёз — кемиктен. 4. Кимиси сув тапмаз ичмеге, кимиси копюр тапмаз кечмеге. 5. Инсан таштан серт, чечектен назиктир.

Бу аталар сёзлерининъ маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз.

34-иши. Берильген сёз бирикмелерини, орънекте косътерильгени киби, денъиштириңъиз:

Иш орънеги: алтын юзюк — алтындан япымгъан юзюк.

Агъач къашыкъ, таш ёл, демир къапу, алтын билезлик, буллюр боюнджакъ.

35-иши. Схемагъа эсасланып, сёз бирикмелери тизинъиз. Баш ве таби сёзлерни бельгилеп, манаджа ве грамматик джеэттен талиль этинъиз.

Сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъиз.

36-иши. Ашагъыда косътерильген иш орънеги киби, сёз бирикмелерини денъиштирип язынъыз.

Иш орънеги: радио динълемек — радионы динълемек.

Дерс япмакъ; мектюп язмакъ; икяе окъумакъ; отъmek қетирмек; антер ювмакъ; савут темизлемек; эв сипирмек; софра донатмакъ.

37-иши. Шиирни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, оларны талиль этинъиз.

Сёз бирикмелерининъ талиль этюв тертиби:

1. *Баш сёзни бельгилеп, ондан таби сёзге суаль къоймакъ.*
2. *Баш сёз насыл сёз чешитинен ифаделенгенини къайд этмек.*
3. *Таби сёз насыл сёз чешитинен ифаделенгенини бельгилемек.*

Темиз кокте ялдай Ай,
Дюнья юзюн ялдызлай.
Йылтырагъан кумюш Ай,
Нурны ич де къызгъанмай,
Чюнки нурлар — кунешшинъ,
Не зору бар бу ишнинъ?

(Амет Мефаев)

38-иши. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, сёз бирикмеси акъкъында умумий малюматны изаланъыз.

Сёз бирикмеси (умумий малюмат)

Тильде беджерген вазифеси	Тизилиши	Сёзлер озьара насыл багълана
Предмет, алямет, иш-арекетни адлай	<p>таби сёз баш сёз <i>нени?</i> китапны окъуй</p>	<p>манаджа ве грамматикаджа <i>насыл?</i> меракълы китап <i>ненин?</i> китапның саифелери</p>

39-иши. Берильген сёз бирикмелерини талиль этинъиз. Бу бирикмелерни къулланып, джумлелер уйдурып, дефтерге язынъыз.

Меним агъам; спорт мейданы; дагъгъа ёл алды; ягъмурлы гедже; сувукъ къыш; бир баш къой; яваш юре; саба уянды.

Джумле

40-иши. Ашагъыда берильген сёз бирикмелерини ве джумлелерни тенъештиринъиз ве фаркъларыны косытеринъиз. Сёз бирикмелерде там фикир ве интонация ифаделенеми?

кузь авасы	
авушыджы къушлар	
сувукъ ава	
серин ель	

Кузь кельди.	
Авушыджы къушлар учып кеттилер.	
Авалар сувуды.	
Серин ель эсе.	

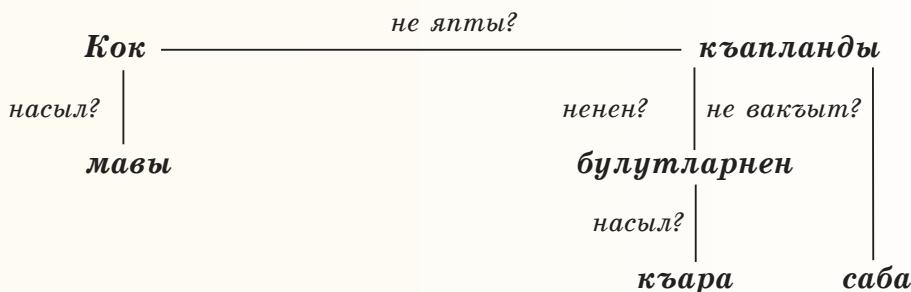
41-иши. Берильген сёзлерни окъунъыз. Джумле тизмек ичюн бу сёзлерни насыл денъиштирмек керек? Джумлелер тизип, дефтерге язынъыз.

Сентябрь, кузь, кельмек. Кузь, япракълар, сарара. Багъчалар, юзюмлер, топланмакъ. Бостанлар, зарзаватлар, котериле. Күнълер, кунь-куньден, къыскъармакъ. Къушлар, сыйджакъ, мемлекетлер, учып кетмек. Балалар, мектеп, кетмек.

Джумледе сёзлерни бири-бирине багълагъан ялгъамаларны къайд этинъиз.

Ашагъыда берильген джумледе сёзлерininъ багъланувыны козетинъиз.

Саба мавы кок къара булутларнен къапланды.

Джумледе сёзлер озъара грамматик багънен бирлешелер.
 Джумленинъ негизини муптеда ве хабер тешкиль этер.

42-иши. Схемаларгъа бакъып, суаллерге джевап беринъиз:

1. Джумленинъ негизини къач баш аза тешкиль эте?
2. Къайсы джумлелернинъ негизи бир баш азадан ибарет?

1. *Кузь.* 2. *Авалар сувумагъа башлады.*

3. *Одунгъа бармакъ керек.*

4. *Къышта дагъета* *бармакъ къыйын.*

5. *Одунгъа язда да барыла.*

Джумле бир баш азадан да ибарет олур, я мунтеда, я бир хаберден. Меселя: *Гедже. Къарапанлыкълашты.*

43-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Джумле негизлерини бельгиленъиз.

Ачувлы ель кирли памукъкъа бенъзер булутларны эп айдаشتыра. Оларнынъ арасында, алтын купе киби, ай йылтырай. Япракълары сийреклешкен тереклерни, биналарны сарылтым ренкке чевире. Чым-чырт сокъакъ бойлап кимерде юк машинасы тасырдап кече. Къарапанлыкъ кошелерни ярыкълата ве, сокъакъынъ сонъундаки эвнинъ артына бурулып, козъден джоюла. Кене сукюнет. Онынъ ели къалдырымнынъ четиндейки къуру япракъларны арыкъкъа кетирип ургъаны эшитиле. Ёл бою эки адам кете. Яваш бир сеснен лакъырды этелер.

(Эмиль Амит)

44-иши. Метинни кочюринъиз. Джумлелернинъ негизини къайд этинъиз.

Эреджеп даа еди яшыны толдурмагъан эди. Танъ къарапанлыгъында копеги Къараманнен берабер душман эсаретинден

къачты. Копек ашыкъа. Бала онынъ пешинден етишип оламай. Къараман кете-кете, токътала. Соңра индже сеснен кичик достунынъ янына къайтып келе. Эреджепчик онынъ юньлю бойнуундан тута ве копегинен ян-янаша кете. Сувукъ ель къар бурьтюгини Эреджепнинъ бетине шыпырта. О, ушюген эльчиклеринен бетини къапатаджакъ ола. Тая, йыкъыла. Кене тура ве копегининъ артындан эп адымлай.

(Рустем Алиевден)

45-иши. Джедвельге эсасланып, сёз бирикмеси ве джумле арасындаки фаркъларны косътеринъиз. Мисаллер узъре фикирлеринъизни тасдыкъланызыз.

Сёз бирикмелери ве джумлелернинъ тенъештирме таснифи

Сёз бирикмеси	Джумле
Предмет, алямет, арекетни адлай.	Там фикир ифаделей.
Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар.	Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар.
Интонациясы там дегиль.	Там интонациягъя малик.

46-иши. Шиирни ифадели окъунъыз. Суаль ве нида джумлелерини кочюрип язынызыз.

Достлар ичюн къурулгъанда мезелер:

— Янъы йылда не истейсинъ? — деселер,

Мен дер эдим:

— Къатмер гуллер чокъ олсун!

Мен дер эдим:

— Къара кунълер ёкъ олсун!

Мен дер эдим:

— Кулькю олсун юзълерде!

Мен дер эдим:

— Тюркю олсун тиллерде!

Достлар манъа кенъеш олсун! — дер эдим.

— Танълар олсун, кунеш олсун! — дер эдим.

(Амет Мефаев)

47-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Джумле негизлерини къайд этинъиз.

Алиниң къулагында тесадюфен насылдыр аджыныкълы бир сес эшитильди. «Бу не экен?» — деп, о, достуны токъттатты. Экиси де, этрафкъа бакъынып, динълендилер. Сес чалылар ичинден келе эди. Балалар анда чаптылар.

Сыныфдашлар корыгенлерине шашып къалдылар. Бир турначыкъ чалылар арасында къысылып къалгъан. Бичаре ачлыкътан ве ушюгениндөн дыр-дыр къалтырай. Гъарипчик меджалсызлангъанындан, къанатларыны котерип оламай. Къаргъа батып къалгъан. Онъ къанаты исе сынгъан. Афыдан ясалгъан къанат киби, асылы тура.

Къушның алыны пек аджыгъан Али Энверге:

— Кель, бичарени алышп беслейик. Баарь кельген сонъ, учуррымыз, — деди.

(Эскендер Фазыл)

8-инджи ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Нутукъ шекиллери

Инсан нутукъны эки шекильде къуллана: агъзаний (агъыздан айттылгъан) ве язма (язы, язмакъ). Лакъырды эткенде ве динълегенде, биз агъзаний нутукътан файдаланамыз. Язгъанда ве окъугъанда, биз язма нутукътан къулланамыз.

48-иши. Аталар сёзлерини окъуп, суаллерге джевап беринъиз: къайсы ибарелерде язма нутукъ акъкъында айтыла, насыл аталар сёзлери агъзавий шекиль акъкъындадыр, икметли сёзлернинъ къайсы биринде эм агъзавий, эм язма шекиль къулланыла?

Айткъанны динъле, сёйлегенни анъла.
Окъумакъ-язмакъ — иненен къую къазмакъ.
Айткъангъа бакъма, айткъанына бакъ.
Къалем туткъанннынъ сёзю отъкюр.
Айтылгъан сёз — атылгъан окъ.
Айтмагъа да биль, къайтмагъа да.
Язы язмакъ — иненен къую къазмакъ.
Уйдурмагъа бильмесенъ, къошма, къонушмагъа
бильмесенъ, къошулма.
Къалем къылычтан кескиндири.
Сёйлейиджи акъыллы олса, динълейиджи акъылланыр.
Къалемде къыйимет язгъангъа зийнеттир.
Файдасыз сёзни айтма, файдалы сёзден къайтма.

49-иши. Ашагъыдаки суаллерге язма шекильде джевап беринъиз.

1. Инсан нутукъны насыл шекиллерде къуллана?
2. Биз не вакъыт агъзавий ве язма нутукълардан файдаланамыз?
3. Сизинъ фикринъиздже, нуткъумызнынъ насыл шекли эвельдже пейда олды: агъзавий я да яzmамы?

50-иши. Аталар сёзлерини окъуп, маналарыны насыл анълагъанынъызы изаланъыз. Эр бир икметли сёзге, манасына коре, суаль джумлелерини уйдурып, дефтерге язынъыз.

Айткъан сача, динълеген джыя.
Лафны, адамына коре, айт.
Къамиль инсан сёзүндөн беллидир.
Шакъа этип айтсанъ да, тюшюнип айт.
Китап язмакъ — иненен къую къазмакъ.

шакъа этмек
лаф этмек
иш этмек
тариф этмек

51-иши. Ашагъыдаки джедвельни дикъкъатнен окъунъыз. Нутукъка къюолгъан талаплар боюнчада, бири-биринъизге суаллер берип, джевапланынъыз. «Нутукъ насыл олмалы?» — суалине джевапны бир джумленен язынъыз.

Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

<p>Нутукъ насыл олмалы?</p>	<p>Бунъа насыл иришмели?</p>
<p>Мундериджели</p>	<p>Беян эткен фикринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.</p>
<p>Изчен</p>	<p>Фикринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.</p>
<p>Ифадели</p>	<p>Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланыныз.</p>
<p>Ерине коре уйгъун Догъру</p>	<p>Кимнен ве насыл шарайтте лаф эткенинъизни дайма назардан къачырманызыз. Теляффуз этюв къайделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.</p>

52-иш. Ашагъыдаки суаллерге агъзавий шекильде джевап беринъиз.

1. Газета ве меджмуаларны окъутъанда, биз нутукъынынъ насыл шеклинең къулланамызы?

2. Къырымтатар тилинде насыл газета ве меджмуалар нешир олунса? Сиз къайсы бирлерини окъуйсынъыз?

3. «Терджиман» газетасы акъ-къында нелер билесинъиз? Бу газета не заман, кимнинъ муаррилигинде чыкъарыла эди? Газетанынъ шиарыны билесинъизми?

53-иш. Нокъталар ерине тюшюрильген сёзлерни къойып, ашагъыдаки джумлелерни дефтерге язынъыз. Джумлелернинъ, макъсадына коре, чешитлерини бельгиленъиз.

1. 1889 сенесининъ июль айында белли мутефеккир, журналист Исмаил Гаспринский Къырымда «...» газетасыны нешир этип башлады. Газетанынъ шиары «...» эди.

2. 1918 сенеси Къырымда «...» газетасына темель къоюлды, 1991 сенесининъ январь айында гъайрыдан дердже олунып башлады.

Джумленинъ баш азалары. Муптеда

54-иши. Джумлелерни окъуп, негизлерини сечип язынъыз. Муптеда насыл сёз чешитинен ифаделенгенини ве къайсы келиште олгъаныны бельгиленъиз.

Эмен агъачынынъ япракълары яваштан шувулдаштылар. Олар ельнинъ окъталмасына къаршы кельмек тедаригинде эжен. Ельнинъ экинджи толкъуны даа эпкин келип урунды. Гъуурурлы япракълар даа зияде къарышты, шувулдаштылар. Ель кечти. Башакълары толушып тургъян экин ызанларыны сыйпады, мысырбогъдайларны саллады. О, темельсиз къоюлгъян черенлерни котерип бақъты да, узакъларгъя, даа узакъларгъя джайрап кетти.

(Джафер Гъафар)

*Муптеда — баш келиште келип, ким? я да не? суаллери*не джевап берген джумленинъ баш азасы. Муптеда джумледе хабернен манаджа ве грамматикаджа багълыдыры.

Муптеда, эксерий, баш келиште кельген исим я да замирен ифаделене.

Муптеда ве хабер джумледе бойле къайд этиле:

Мен дерсимни азырладым.

55-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Муптеданы сечип, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

1965 сенеси шаирнинъ «Къавал» адлы китабы нешир этильди. Окъуйыджыларымызда буюк меракъ догъургъян «Къавал» джыйынтыгъы пек тез даркъалды. Пек чокъ йыллар шаир озюнинъ колемдже энъ буюк эсери «Аслыхан» поэмасы устюнде чалышты. Эм шу эсеринде шаир озюнинъ иджадий ёлуна екцион чеккен киби ола. Поэма узакъ кечмиш эфсанелерининъ сюжети эсасында язылгъян.

(Джевдет Аметов)

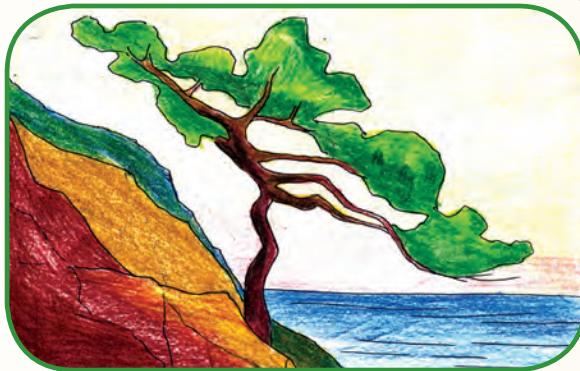
56-иши. Ашагъыда берильген замирлерни муптеда ерине къулланып, алты джумле уйдурып язынъыз. Джумлелеринъиз икяе, суаль, нида маналарыны ташысын.

Къулланмакъ ичюн замирлер: *мен, сен, о, биз, сиз, олар.*

57-иши. Ширии кочюрип язынъыз. Муптедаларны къайд этинъиз. *Сыфат + исим* тизиминде сёз бирикмелерини сечип язынъыз. Джумлелеринъ макъсадына коре чешитлерини бельгиленъиз.

Мавы далгъаларны ярып кече геми.
Серин ель юзюмни опъкенге ошай...
Ялы манзарасы эсир этти мени,
Чамнынъ къокъусы юрегимни охшай...
Чамдай яшавчан терек бармы экен?
Сарп къаяларгъа биле мине шу чамлар!
Ялыгъа, денъизге чамлар баш эгген:
«Табиат къадрини бильсин, — деп, — адамлар...»

(Амет Мефаев)

58-иши. Аталар сёзлерини кочюринъиз. Джумлелерде олгъан муптедаларны бельгиленъиз.

1. Урбанынъ янтысы яхшы, достнынъ — эскиси.
2. Къуш къанатына ишана, инсан — достуна.
3. Эски дост душман олмаз.
4. Акъ дост къара кунь ичюндир.
5. Аркъадашынъ озюнъден абадан олсун.

59-иши. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан баш азаларны къайд этинъиз.

Мен Аюв-дагъынынъ тёпесине тырмашам. Узакъкъа, къаяларгъа бакъам да, ялынъыз бир шейни корем — Чамны! Мен

онынъ нефес алгъаныны сезем, япракъларынынъ шувулдагъаныны эшитем.

Онынъ тамырлары сарп къаянынъ чатлакъларындан ертапып, теренликке кирип кеткенлер.

...Мындаки Чам — бу къаялар тереги. Чам — бу ерниң саиби.

Суву, дымлыгъы аз олгъан, бу ялы бою къаяларында башкъя ич бир терек осип оламай. Ташлы ерлерниң адетий осюмлиги — лиken оту биле бу къаяларгъа илишип оламай. Илишип къалгъан сою исе даа яхшы этип тамырланмаздан эвель бириндже фуртунадан сувурылып чыкъа. Чам исе тура, озюни сыкъмай.

(Амет Адиль)

60-иш. Аталар сёзлерини кочюрип, мунтеда ве хабер насыл сёз чешитинен ифаделенгенини бельгиленъиз.

1. Бирлик эв — берекетли эв,
къавгъалы эв — алекетли эв.
2. Емишини аша, пытагъыны сыйндырма.
3. Вакътынъ кетти — бахтынъ кетти.
4. Муаббет аят — узун омюр.
5. Достсуз адам — къанатсыз къуш.
6. Эйи дост акърабадан эйидир.

бир
бирлик
бирден
бирдемлик
бирлешме
бирлешинъиз

10-унджені ДЕРС

Хабер

Метинни кочюринъиз. Мунтеда ве хаберни къайд этинъиз. Хабер насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

...Къуйып, ягъмур ягъды. Чөль ёлу янында машина беклеп турдым. Ягъмур чокъъса сюрьмеди. Къыбладан эсken ель къара булутларны айдаштырды. Кок юзюни арындырды. Къырмызы кунеш уфукъъса бакъмакъта. Серин ель эсти.

(Эскендер Фазылдан)

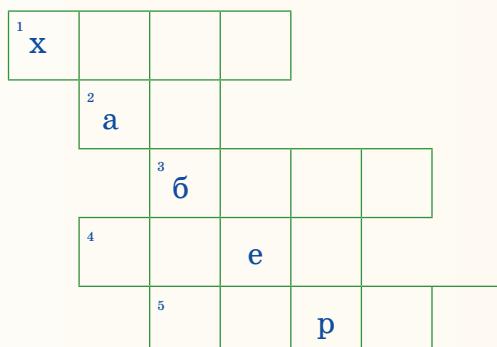
Хабер — мунтеданен багъланып, предмет *не япа?* *не ола?* *кимдир?* *недир?* *насылдыр?* суаллерине джевап берген джумленинъ баш азасы. Хабер, эксерий, фиильнен ифаделене. Бундан гъайры, хабер исим, сыфат, сайы, замирнен ифаделене билир.

61-иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. Хаберлерни къайд этип, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

Акъмесджит — Къырымнынъ меркезий шеэри. Эки кере эки — дёрт. Бу ишни беджерген — меним. Китап — сенинъ энъ якъын доступнъдыр. «Анам» шириини эзберлейджеңек — сенсинъ.

62-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Узундыр бою, ешильдир сою,
Беяздыр къаны, сувдыр джаны.
2. Акъшам олса, къызара,
Саба олса, агъара.
3. О, гизленип отура,
Къой, эчкини къыдыра
Ормандыр яшав ери,
Ады не? — десенъ, ...
4. Дагъдан башлай,
Дагъгъа дёнмей.
Вадий кезе,
Дагъны севмей.
5. Башы таракъ,
Къуйругъы оракъ.

Мунтеда ве хабер — джумленинъ баш азалары. Къалгъан азалар — джумленинъ экинджи дередже азалары.

63-иш. Ашагъыда берильген метинни кочюрип, джумленинъ баш ве экинджи дередже азалары насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини бельгиленъиз.

Эппейи юрьдим. Кой энди артта къалды. Сагъ тарафта юзюм багълары, сол тарафта исе мысырбогъдай экинлери корюнди. Кой багъларынынъ ортасындан кечкен ёлгъа бурулдым. Уфукъ-къа догъру узангъан тегиз ёлакълар бойлап адымладым. Узакъ-

тан къызларның кульюси эшитильди. Бираз юрьген сонъ, багъларның уджуна чыкътым.

(Рустем Алиев)

Джумледе муптеда вазифесинде кельген *о*, *бу* замирлерinden сонъ виргуль къюолыр: *O*, тизесини узакътан таныды. *Бу*, экимге ярдым этеджек.

Джумледе экиндже дередже азасы вазифесинде кельген *о*, *бу* замирлерinden сонъ виргуль къюолмаз: *Q* тизесини Энвер узакътан таныды. *Бу* экимге эмишире ярдым этеджек.

64-иши. Ашагъыда берильген джедвельни мисалларнен толдурынъыз.

Муптеда вазифесинде кельген <i>о</i> , <i>бу</i> замирлери	Экиндже дередже азалары вазифесинде кельген <i>о</i> , <i>бу</i> замирлери
<i>O</i> , китап окъуй. ...	<i>Q</i> китапны мен окъуйым. ...
<i>Бу</i> , онъа кедер эте. ...	<i>Бу</i> иши онъа кедер эте. ...

65-иши. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, «Джумленинъ баш азалары» мевзуда чыкъыш азырланызы. Къайделеринъизни мисалларнен тасдыкъланызы.

Джумленинъ баш азалары

Нени бильдире?	Муптеда	Хабер
	Предметни	Предметнинъ алыны, арекетини
Насыл суаллерге джевап бере?	ким? не?	не япты? не олды? не япа? не ола? не яладжакъ? не оладжакъ? кимдир? недир? къачтыр? къачынджыдыр?
Насыл сёз чешитлеринен ифаделенир?	исим, сыфат, сайы, замир	фииль, исим, сыфат, сайы, замир

66-иш. Джумлелерни кочюрип, *о*, *бу* замирлеринънъ джумледе беджерген вазифесини сзыыкъларнен бельгиленъиз.

1. О, анасына ярдым этти. О чанта агъыр эди. 2. Бу, пек агъыр суаль эди. Бу суальге о тез джевап берип оламады. 3. Бу, Къырым ярымадасынынъ гъуурурыдыр. Бу манзара ве аваны тек Къырымда тапмакъ мумкун. 4. О, къараман учуджыдыр. О зенаат акъкъында мен яшлыктан арзу эте эдим. 5. Бу, пек меракълы зенааттыр. Бу ишке буюк авеслиknен кириштим.

11-инджи ДЕРС

Джумленинъ экинджи дередже азалары. Тамамлайыджы

Эр эки тарафта олгъан джумлелерни окъуп, озьара тенъештиринъиз. Оларнынъ фаркъларыны косытеринъиз.

Кузь.

Чешит ренкли кузь кельди.

Ель эсти.

Акъшам серин ель эсти.

Геми узакълашты.

Балабан геми денъиз саилинден узакълашты.

Джумлелернинъ баш ве экинджи дередже азаларыны къайд этинъиз. Суаллер ярдымынен экинджи дередже азалары насыл сёзлерни изала-гъаныны косытеринъиз.

Джумленинъ экинджи дередже азалары муптеда ве хаберни, базан исе, озь-озълерини изалайлар. Джумленинъ экинджи дередже азалары — тамамлайыджы, айырыджы ве ал.

67-иш. Суаллер ерине, уйгъун кельген сёзлерни иливе этип, кочюринъиз. Экинджи дередже азаларынынъ астыны далгъалы сзыыкънен сзыынъыз.

1. Эскендер (*къаерден?*) (*кимни?*) чагъырды.
2. Учуджы (*насыл?*) (*неден?*) тюшти.

3. Фатиме (*не вакъыт?*) (*къайда?*) кетти.
4. (*Къайсы?*) къардашым (*къачынджы?*) (*неде?*) окъуй.
5. Рефат (*не вакъыт?*) (*насыл?*) (*нени?*) окъуды.
6. (*Не вакъыт?*) (*къаерде?*) (*насыл?*) чечеклер ача.
7. (*Ким?*) (*кимге?*) (*не?*) язды.

Тамамлайыджы кимни? нени? кимге? неге? кимде? неде?
кимден? неден? кимнен? ненен? ким акъкъында? не акъкъында? суаллерине джевап берип, предметни ифаделей.

Тамамлайыджы исим, замирнен ифаделенир ве бойле
 (— — —) сызыкънен сызылыр: *Ель терекни йыкъты.*

68-иши. Ашагъыда берильген джумлелерде къайд олунгъан сёзлер насыл суаллерге джевап бергенини ве насыл сёзнен багълангъаныны косытеринъиз.

1. Сервер икяе яза.
2. О, къушчыкъны ашата.
3. Бу китапны мен Алиге береджегим.
4. Къараманлыкъ акъкъында биз макъаледен окъуп бильдик.
5. Бу вазифени олар доступнен беджердилер.

сёз бермек
 кете бермек
 къол бермек
 умут бермек

69-иши. Метинни окъунъыз. Джумле азаларыны талиль этинъиз. Тамамлайыджыларны сечип, багъланып кельген сёзнен кочюрип язынъыз.

Къараман онъа бу гедже де бир тилим отьmek кетирди. Къар устюонде эссиз яткъан Эреджепчик бу сефер отьmek къокъусындан уянмады. Копек онынъ алйны анълады. Пальтосынынъ якъасындан къапып, сюйреклей-сюйреклей, кеманеджининъ эвине алыш кельди. Якъуб ве къарысы баланы союндырып, тёшекке яткъыздылар. Къараман исе, кичик доступынъ янагъына тилини сонъки кере тийсетип, кери къайтты...

(Рустем Алиев)

70-иши. Берильген дёртлюкни язынъыз. Джумленинъ баш азаларыны ве тамамлайыджыны сызыкънен къайд этинъиз.

Яланджылыкъ эр бир ерде юзъ къызартыр,
 Яланджыны ошатам мен кийик дагъгъа.
 Чюнки дагъгъа кирген сайын ёл узаныр,
 Къыйын олур, къайтып чыкъып, кетмек алдгъа.

(Ремзи Бурнаш)

71-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Тамамлайыджыларны бельгиленъиз.

Истегим

Достлар манъя шойле суаль берсeler:
— Янъы йылда не истейсинъ? — деселер,
Мен дер эдим:
— Къавгъа-дава олмасын.
Мен дер эдим:
— Джекке ич ер къалмасын.
Мен дер эдим:
— Кульсюон къувнакъ сабийлер.
Мен дер эдим:
— Кульсюон азиз аналар.
Боллукъ олсун, байлыкъ олсун! — дер эдим.
— Бахт чокъ олсун, сагълыкъ олсун! — дер эдим.

(Амет Мефаев)

72-иш. Метинни окъунъыз. Хабернен берабер кельген тамамлайыджыларны сечип, кочюринъиз.

...Мектебимизде, эсасен, дин, Къуран, теджвит дерслериине эмиет бериле, эсап, окъув-язув, география дерслериине экинджи дереджели меселе деп бакъыла эди.

1918 сенесининъ бааринде, нияет, мектебимизге янъы оджа ёлладылар. О, юксекче бойлу, эсмери, о девирнинъ адети боюнчаджа, бурнунынъ тюбюнде уфакъ мыйычыкълары олгъян йигит эди.

Адеп узьре, эр кес адий татар урбалары, унчкъурлы штан кийип, беллерини сырлы къаземир (къозмуз) къушагъынен байлай эдилер. Костюмни, дёгмели штанны, къайтарма якъалы кольмекнен галстукны ялынъыз мырзалар кие эди. Янъы оджанынъ бойле кийингени ичюн, биз оны мырза белледик. Лякин янъылдыкъ. О, Джрафер Гъафар эди.

Янъы оджа мектепте пейда олгъанынен, бир ерде окъугъян тюрлю сыныф балаларыны эки одагъа больдилер. Бойлеликнен, биринджи сыныф балалары эски одада къалды. Экинджи ве учюнджи сыныфлар исе янъы оджагъа берильди. Иште, о куньден итибарен, Джрафер оджанен танышлыгъымыз башланды.

(Эмир Фаикъ)

Айырыджы

73-иши. Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл суаллерге джевап берелер? Олар нени ифаделейлер? Насыл сёз чешитлерине аитлер?

Мавы дөнъиз далгъалары алдында
юксек сельби эскен ельден саллана.
Зийнети бар тик дагъларның къойнунда,
козь огюмде дюльбер левха джанлана.
Сельби осъкен,
мавы кокке узангъан,
Япракълары серин ельден тепрене.
Куньдюз кунеш
къыздыргъанда эр заман
талдасында кельген-кечкен эглене.

(Амет Мефаев)

Айырыджы — насыл? кимнин? суаллерине джевап берип, предметнинъ аляметини косътерген джумленинъ экинджи дередже азасыдыр.

Айырыджы исим, замир, сайы, сыйфатнен я да саиплик келишинде кельген исим, замирнен ифаделенир.

Айырыджы джумледе далгъалы (~~~~~) сызыкънен къайд олуныр: Оның дюльбер язысы эр кесни тааджип-лендириди.

74-иши. Метинни кочюрип, муптеда ве хабер, тамамлайыджы ве айырыджыларның астларыны сыйынъыз.

Чомай озю ойле пек мазаллы корюммese де, чабик ве такъатлы яш олгъаны, онынъ арекетлеринден анълашыла эди. Аркъадашы Мустафа айта: «Чомайнынъ шай уфакъ олгъанына бақъманъыз. О, алты бучукъ пут чеке, тени, бабасынынъ япкъян балталары киби къатты, чимтильмей, эльге кельмей».

Чомайнынъ бети куленч. Онынъ комурдай сия, узун кирпикли козълери куле; къарталнынъкине ошап бираз къамбур-

джа кельген чёкме буруны ве онынъ астындаки темиз, къара улпачыкълардай уджлары бираз устьке майышып турған мыйычыкълары ве къызларнынъки киби тазе, индже, къып-къызыл, эр къызыны сукъландыраджакъдай дудачыкълары, муляйим чырайы куле.

(Умер Ипчи)

75-иши. Шиирни окъунъыз. Айырыджыларны изалап кельген сёзнен берабер кочюрип язынъыз, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

Тал

Пенджеремнинъ огюнде тал
Такъты алтын купелерин.
Къарт сельбиге, гуя бир дал
Янтайгъан да, опе элин.
Билем, ярын тёкер о тал
Енгиль алтын сырғааларын.
Япракъларнен ортюлир тал,
Юва олып торгъайларгъа.
Талнынъ назик пытагъындан
Къоям сувгъа бирисини.
Онынъ тазе къокъусындан
Ильхам дөгъа коксюмде.

(Амет Мефаев)

76-иши. Метинни окъунъыз. Айырыджылары багъланып кельген сёзлернен берабер кочюрип язынъыз.

Мурат эм чалылар арасындан артына айланып бакъа-бакъа, къыргъа тырмаша, онынъ пешинден такъылгъан Сарманчыкъ да, къуйругъыны къалакъландырып, тилини чыкъарып, бир шей къаравуллар киби этрафына бакъына эди.

Мурат артыкъ яры ёлуны алгъан, о, энди къыргъа тырмашкъян, къалгъан ёлу пек о къадар тик дегиль эди. О, шимди озюни бирев излемегенине ишанмагъанындан, къаянынъ тап кенарына келип, сейирге башлады, о, saatлердже къыргъа чапса да, санки ич де ёл алмагъан киби олды, чонки къая тёпесинден бакъкъянда, бутюн кой аля даа онынъ аягъы алтында тура эди. Мурат бирден элесленди. Койлерининъ ашагъы башындан башлап айланчыкъланып кеткен ёлда бир къач атлы корьди,

о, даа зияде элесленип бакъты, козълерине инангъысы кельмей эди, чонки атлылар, тургъан сайын, чокълаша...

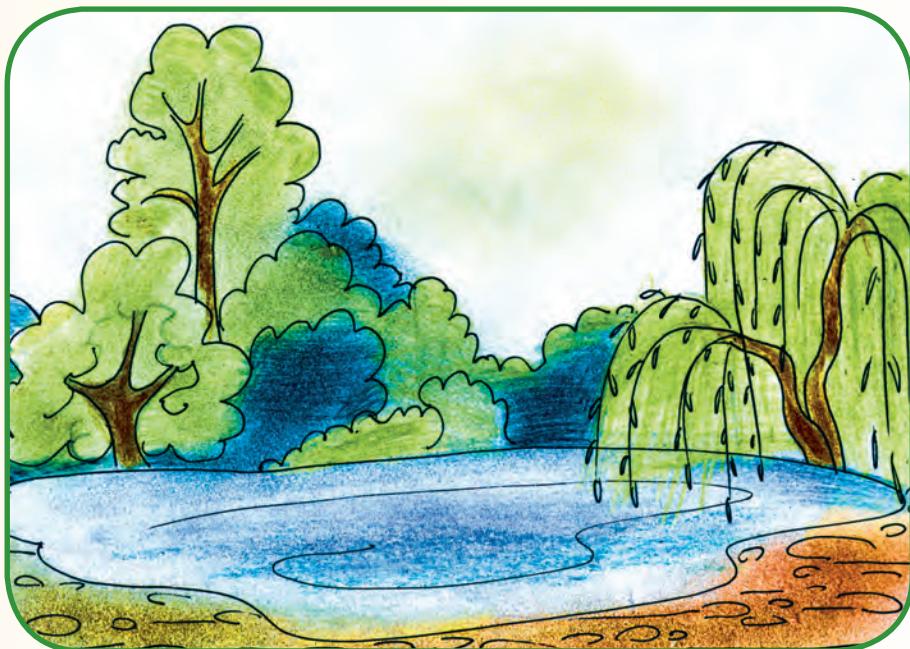
(Джафер Гәафар)

77-иши. Шиирни ифадели окъунъыз. Тамамлайыджы ве айырыджыларны бельгиленъиз.

Голь

Кичик бир голь
ешиль тогъай ичинде,
чименликлер осъкен онынъ четинде.
Зумруд даллар
сувгъа саркъып туралар,
сув устюнде кольгеленип ойнайлар.
Балыкъчи да
къармагъыны далдыргъан
умот иле беклеп тура ялыда...
Бульбуль исе
татлы тюркю алдыргъан
баш устюнде
къарт эменнинъ далында.

(Амет Мефаев)

78-иш. Метинни окъуп, айырыджыларнен багъланып кельген сёз бирикмелерини кочюрип язынъыз. Айырыджылар насыл сёз чешитинен ифаделенгенини бельгиленъиз.

Кобелечиклернинъ бир данеси озуне къышлыкъ азырламай. Учъ-дёрт ай язнынъ чечеклеринен яшайлар. Олар озылерининъ йымырталарыны топракъ ичине быракъалар. Экинджи сенеси бу йымырталардан тыртыр деген къуртчыкълар яратылыр. Бу тыртырлар, осъкендөн сонъ, джансыз бир алгъя келирлер. Бунъа къозакъ дерлер. Ахыр сонъу шу къозакътан кобелеклер дөгъалар. Бойледже, кобелеклер ялынъыз бир яз яшайлар.

Лякин, балкъуртлар бутюн яз бою турмадан чалышалар. Оларнынъ балындан инсанларнынъ да файдалангъаныны эр кес биле. Балкъуртлар, къышта сувукъ олгъанда, уюшип къала-лар. Баарьде, авалар къыздыргъанынен, балны ашайлар.

(Абдулязиз Герайбай)

 79-иш. Метинни кочюрип, мунтеда ве хабер, тамамлайыджы ве айырыджыларнынъ астларыны сызынъыз.

Амет акъай джыйнакълы, дикъекъатлы ве ишинде меракълы бир адам эди. Коре-коре сорай, арай озъ ишининъ устасы олгъан эди. Онъа «балджы Амет» дер эдилер. О, бу лагъапкъа ляйыкъ эди.

Балджы Аметнинъ къорантасы бир къадын, бир къоджадан ибарет эди. Оларнынъ йигирми беш юва къурт иле ярым гектар азбар багъчасы бар эди.

О, азбарында алты чешит мейва аспар эди: эрте кираз, эрте къайсы, эрте шефтали, бера Александра, бумажный ранет ве сынап алмасы. Онынъ багъчасында бу чешитлернинъ эр бириндөн йигирми бешер терек булуныр эди. О, бу алты чешиттен бирини не денъиширир, не оларнынъ сайыларыны эксильтип арттырыр эди. Онынъ къурт ювалары да йигирми бешни кечмез эди. Артса, арткъаныны, я сатар, я да бир доступна багъышлар эди. Балджы Амет, къуртчулукъыны беджерип япкъаны киби, багъчаджылыкъыны да беджерип япа эди.

(Абляким Ильмий)

*Нұтқұ инкишәфы дерси***Диалог ве монолог**

Диалог — әки я да бир къач адам арасындағи субет. Грек тилинден алғынма сөз *диалогос* — әки шахысның нутқұ манасыны анълата.

Субетте иштирак эткен эр бир шахысның сёзю янъы сатырдан языла. Сёзден эвель тире къоюла.

Меселя:

- Селям, Аким. Не ичюн түневин мектепке кельмединъ?
- Селям, Юсуф. Түневин хасталандым, оның ичюн мектепке келип оламадым.

Бундан гъайры, нуткъумыз монолог шеклинде ола билир. Монолог бир инсаннынъ нуткъудыр. Юнан тилинден алымна сёз монологос — бир шахыснынъ нуткъу маңасыны анълата.

80-иши. Метинни окъунъыз. Диалогларда къач шахыс иштирак эте? Оларнынъ сөзлери насыл токтав ишаретлеринен къайд этиле.

Азиме меракълы китап окъуй эди. Акиме исе ресим япа. Одагъя оларнынъ анасы кирип, айта:

— Къызлар, манъа савут ювмагъя ярдым этинъиз!

Акиме ашханеге анасына ярдым этмеге чыкъа. Бираз вакъыттан сонъ, кери къайтып, Азимеден:

— Я сен не ичюн ярдым этмейсинъ? — деп сорай.

— Мен шимди мында дегилим, — дей Азиме, козюни китаптан алмаздан. — Мен Австралияда кезинем, этрафымда папагъанлар, тимсаҳлар юре.

Акиме терен кокюс кечирип, ашханеге къайта. Бираз вакъыттан сонъ, о, темиз савутларны алыш кирди.

— Энди мен эвге къайттым, — деди Азиме, темиз савутларны корыген сонъ. — Я дудакъларынъ не ичюн бем-беяз олгъан?

— Эки дондурма ашадым: бириси озюмнинъки, экинджиси — сенинъ дондурманъ эди.

— Я менимкини не ичюн ашадынъ?

— Анам: «Азиме Австралиядан къайткъандже, дондурмасы ирир», — деди.

(Ление Алиева)

81-иши. Метинни окъунъыз, насыл шекильде язылгъаныны бельгиленъиз. Джевабынъызын мисальнен исбатланъыз.

Бир заманлар олар — къыз достлар, бир де бирининъ эвине топланыр, нагъыш, оръnek чеберлигинен мешгъуль олур эдилер. Эм эр бири халкъ санатынынъ акърансыз устасы олмагъя тырышыр эди. Иште, бу маса орътюсининъ орънеклери де шу куньлерден бир хатиредир... О вакъытнынъ чебер элли нагъышчыларыны шимдики къызларнен тенъештирмек мумкүнми? Земане къызларынынъ девирге мунасип буюк ишлернен оғърашкъанларыны, шойле уфакъ-тюфеклерге вакъытлары олмагъаныны бильмеген адам олмаса керек. Биз эвельде тувгъян Ватанымызынынъ ренкли чечеклерини, муджизевий левхаларыны, буюк кямилликнен джиезликлеримизде акс эттирген

исек, энди къызлар шойле ильванларны, шойле манзараларны Ватан топракъларында яраталар. Юреклерине синъген дюльберликлерсиз яшап оламайлар... окъуй, чалыша, ана-бабаларына ярдымлашалар.

(Эмиль Амит)

82-иши. «Телефон диалогы»ны тизинъиз. Субетинъизде селям алейкум, багъышлантыз, замет олмаса, сагъ олунтыз, селям айттынтыз, сагълыктен къалынтыз киби ибарелерни къулланынтыз.

83-иши. Берильге метинни кочюрип язынтыз. Диалогда ишлетильген токътав ишаретлерининъ къюолувына эмиет беринъиз. Кениш ве кениш олмагъан джумлелерни къайд этинъиз.

...Бир кунь Асаннынъ анасы:

— Огълум, сен энди балабан йигит олдынъ, бир айдан соң секиз яшына кирежексинъ, шеэрден якъын бир койчикте бабанъынъ акърабалары бар, мен сени оларгъа алыш барайым, бельки бир къысметинъ чыкъар, — деди.

Эртеси куню ана-бала ёлгъя чыкътылар. Ялынаякъларынен ёлнынъ тозуны чангъытып, аараттен дудакълары чатлагъян алда, бай акърабанынъ эвине кельгенде, кунь къавушып, къаш къарара башлагъян эди. Бираздан соңъ ятмакъ тедариги башлады. Бай, ыргъатыны чагъырып, азбарда аят къапынынъ къаршысында тургъян маджаргъа бир-эки къучакъ тобан ташламасыны эмир этти:

— Мусафирлерге бир павана бер, сефанен къоқъулы тазе тобан устюнде оны орьтип юкъласынлар, лакъырдыны исе соңъ бакъармыз, саба ола, хайыр ола, — деди.

(Гъани Мурад)

84-иши. Диалогны девам этинъиз.

— Селям, Эдем. Сен къайда кетесинъ?

— Асангъя. О, хасталангъан. Ал-хатир сорамагъа кетем.

— Мен де сенинъ иле барсам, къаршы олмазсынъмы?

— ...

— ...

85-иши. «Хастаханеде» серлевалы диалог уйдурып язынтыз. Бир талебе — эким, экинджиси — хасталангъан 5-инджи сыныф талебеси. Эким суаллер бере, хаста джеваплана. Субет иштиракчилерининъ сёзлерини язгъанда, токътав ишаретлерини дикъкъатнен къюнтыз.

Ал

Ал — къаерге? къаерде? къаерден? не вакъыт? насыл алда? суаллерине джевап берген джумленинъ экинджи дередже азасы.

Ал иш-арекетнинъ ерини, вакътыны, тарз-алыны бильдирир.

Аллар зарфларнен сайы, сыфат я да исимлернен ифаделенирлер.

*Ал джумледе бойле сзызыкънен (—·—·—·—) къайд этилир.
не заман? насыл тарзда? къаерге?*

Саба мен тез-тез китапханеге барып кельдим.

86-иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл суальге джевап беренини, нени ифаделегенини ве насыл джумле азасы олгъяныны айтынъыз.

Бутюн кунь кок **юзюнде** юрип, артыкъ ёрулгъан қунеш денъизнен ве **къадимий** Судакънен сагълыкълашып, сабагъа **къадар** бир чырым алмакъ ичюн, Перчем дагъынынъ артына гизленейим деген вакъытта, биз Эреджепнен Шаншурет къырына чыкъылгъан таш **мердивенге** аякъ бастыкъ. **Басамакъларнынъ** эки тарафында мозаиканен безетильген буюк бетон череплердеки чечеклер қунешнинъ акъшам селямыны аларакъ, тазе авагъа **хош къоқъу сачмакъталар**. Биз ашыкъмай юкъары юре бердик ве **тезден** къыр устюндеки мейданчыкъка чыкътыкъ.

(Рустем Алиев)

87-иш. Ашагъыда берильген сёзлерни джумледе ал вазифесинде къулланынъыз.

Шеэрде, ярын, тез, бу йыл, мектепке, эвден, яз-къыш, чокъ, шимди, дагъыга, мында, эвель-эзельден.

88-иши. Берильген суаллерге джевапларны язынъыз. Джумлелерде алларнынъ астларыны сыйынъыз.

1. Сен не ерде яшайсынъ? 2. Сен не йылы дөгүлдүнъ? 3. Бу йыл къач яшны толдураджакъсынъ? 4. Мектепте дерслер saat къачта башлана? 5. Дерслерден сонъ эвде насыл ишлер беджесинъ? 6. Дерслеринъни къач saat девамында япасынъ?

89-иши. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, эр бирине экишер джумле уйдурып язынъыз.

1. _____ - - - - - = .
2. _____ - - - - - - - - - = ?
3. _____ - - - - - - - - = !

90-иши. Метинни кочюринъиз. Джумлелернинъ баш ве экиндже дередже азаларыны сыйыкъларнен бельгиленъиз.

Хайбулланынъ бабасы, Якъуб агъя, койде окъумыш адамлардан бири сайыла эди.

Хайбулла энди мектеп чагъына еткенде, бабасы, огълунда музыкъагъа буюк авеслик олгъаныны билип, пек севинди, чюнки онынъ озю де койде белли чалгъыджы эм де йырдженди сайыла эди. Той-джыйынларда онъя мытлакъа саз чалдырып, тюркюлер айттыра тургъанлар. Баба, чокъ тюшюнип отурмай, онъя кемане алышп, маҳсус оджа тутты. Огълуны земаневий окъумыш чалгъыджы япмакъ истеди.

«Эмек къойсанъ, таш устюнде гуль битер», — дегенлер. Хайбулла ана-бабасынынъ урьметлерини акъламагъа тырышты.

(Джевдет Аметов)

91-иши. Берильген суаллерге джевап беринъиз. Джевапларынъызын мисаллернен тасдыкъланыңыз.

1. Джумленинъ къайсы азалары баш азалар сайылалар?
2. Муптеда насыл суаллерге джевап бере? Нени бильдире?
3. Хабер не ifаделей ве насыл суаллерге джевап бере?
4. Муптеда ве хабер насыл сёз чешитлериинен ifаделене билирлер?
5. Къайсы джумле азалары экиндже дередже азаларгъа кире?
6. Экиндже дередже азалары насыл суаллерге джевап берелер ве насыл сёз чешитлеринен ifаделенелер?

джевап бере
сёз бере
рух бере
яза бере

92-иши. Ашагъыдаки джедвельге эсасланып «Экинджи дередже азалары» серлевалы чыкъыш азырланъыз.

Джумленинъ экинджи дередже азалары

	Тамамлайыджы	Айырыджы	Ал
Не ифаделейлер?	предмет	предмет-нинъ аляметини я да саибини	иш-арекетнинъ аляметини (ерини, вакътыны, макъсадыны, тарзыны)
Насыл суаллерге джевап берелер?	кимни? кимге? нени? неге? неде? неден? кимде? кимден? ким акъкъында? кимнен? ненен?	насыл? кимнинъ? ненинъ?	къаергे? къаерде? къаерден? не заман? не ичюн? насыл тарзда? не себептен?
Насыл сёз чешитинен ифаделене?	исим, замир, сайы	сыфат, исим, сайы, замир	исим, зарф, сайы, замир, сыфат

Чыкъышнынъ планы:

- 1 Къырымтатар тилинде джумленинъ экинджи дередже азалары.
2. Тамамлайыджы: ифаделеген манасы, суали, насыл сёз чешитинен ифаделене?
3. Айырыджы: ифаделеген манасы, суали, насыл сёз чешитинен ифаделене?
4. Ал: ифаделеген маналары, суали, насыл сёз чешитилеринен ифаделене?

Сойдаш азалы джумлелер

93-иши. Берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сўзлерни насыл интонациянен окъумалы?

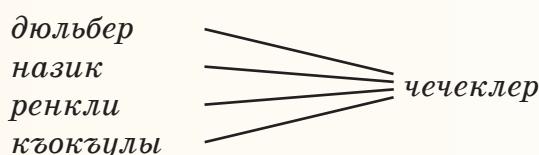
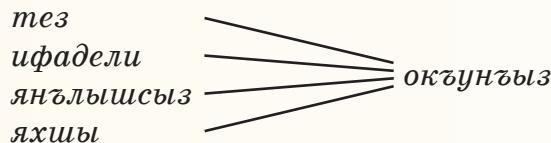
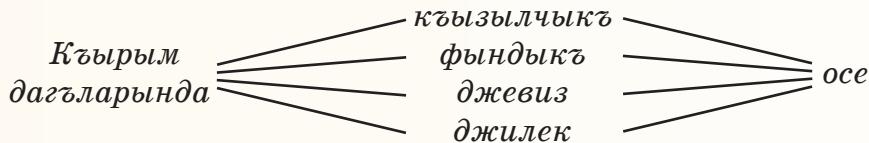
Эмине, Сание, Улькер китапханеде отуралар. Олар масаллар, лятифелер, дестанлар акъкъында малюмат топлайлар. Масалар устюнде газета, меджмуа ве китаплар бар. Къызлар макъалелерни араштыра, окъуй, кочюрип язалар.

Джумленинъ сойдаш азалары айны бир суальге джевап берир ве айны бир джумле азасына айт олурлар.

Сойдаш азалар бири-бирине бойсунмазлар ве саюв интонациясынен теляффуз этилирлер.

Сойдаш азалар джумленинъ эм баш, эм экинджи дередже азалары ола билирлер.

94-иши. Схемаларгъа эсасланып, сойдаш азалы джумлелер язынъыз. Сойдаш аза оларакъ, насыл джумле азалары келирлер?

иш эти
тасниф эти
лаф эти
джельп эти

Джумленинъ сойдаш азалары арасында виргуль къюллыр.

Ве багълайыцжысынен бириккп кельген сойдаш азалары арасында виргуль къюлмаз.

Меселя: Талебелер дерсте октуй, яза, эзберлей ве ресим япалар.

Джумлени ашагъыдаки схеманен косътермек мумкун:

95-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Сойдаш азаларны тапып, токътав ишаретлерининъ къюлувыны изаланъыз.

Яхшылыкъ да,
Яманлыкъ да инсаннынъ
Озюндendir.
Зеэрли тиль ольдюрир.

О, бир дегиль,
Бир омюрде юз джаннынъ
Севги ве баҳт
Оджагъыны сёндюрир.

нур
ышыкъ
шавле
ярыкъ

Тили шербет,
Юзю нурлу инсаннынъ
Кенди гузель,
Къальбинде де нур янар.

(Черкез Али)

96-иш. Джумлелерни окъунъыз. Сойдаш азалар насыл джумле азала-
рына айт олгъянларыны бельгиленъиз. Сойдаш азалары арасында токъ-
тав ишаретлерини къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Дюльгер тахтаны ольчей пыча эренделей ве мыхлай.
2. Дагълар дерелер багъ-багъчалар койлер къарнен ортюльген.
3. Койлюлер багъчаларда тарлада бостанда чалышалар.
4. Мектеп талебелири ана-бабалар оджалар мектеп бинасыны тамирле-
дилер.
5. Багъчамызда сары беяз мавы мор пемпе чечеклер осе.
6. Риза Рефат ве Заир балыкъ тутмагъя кетелер.

97-иши. Метинни окъунъыз. Сойдаш азаларны сечип, токътав ишаретлерининъ къююлувыны изаланъыз.

Кунеш, тамам Бекирнинъ эви узерине келип, сыйджакъ ышыкъларынен Къызылташнынъ тенеке дамларыны, бош ёлларыны, терк этильген тарлаларыны якъып къавургъан арада, Романкъошнынъ артындан, адждера киби, къоджаман бир булут кокке котерильди, дагъларнынъ устюнде токъталды, къабарды, къуршун ренкли демирге бенъземеге, базы ерлери исе къаармагъа башлады. Соңра, дюньянынъ къаерине энеджегини бильмегендай, къыврылды, къопукъ, кесик бир къач къара парчаны дагъларнынъ къара учурымларына пускюрди: ягъумур кельмекте эди.

Къызылташлылар телюкени ис этмей эдилер. Къадынлар софаларда акъшам емеклерини пиширелер, чамашыр ювалар, айванларны суваралар, акъшамны, акъшамнен берабер шеэрден къайтаджакъ къоджаларыны беклейлер.

(Джынгъыз Дагъдожы)

Сойдаш азаларнен берабер джумледе *умумийлешириджи сёзлер* де келе билирлер. Умумийлешириджи сёзлер джумленинъ сойдаш азаларынен берабер бир сой суальге джевап берип, айны бир джумле азасы вазифесини беджерелер.

Умумийлешириджи сёзден сонъ эки нокъта (:) къююлыр: *Дагъда тюрлю тереклер осе: чам, эмен, акъкъайын, тал, нарат, джевиз.*

Умумийлешириджи сёз сойдаш азалардан сонъ кельсе, ондан эвель тире (—) къююлыр.

Койлюлер, курешчилер — эписи майдангъа кельдилер.

98-иши. Ашагъыда берильген сёзлернинъ эр бир такъымына умумий-лешириджи сёз къойып, джумлелер тизинъиз.

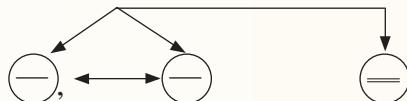
1. Акъмесджит, Кефе, Кезлев, Ялта, Алушта.
2. Хыяр, согъан, къапыста, патильджан, хавуч.
3. Оракъ, чалгъы, сюргюч, курек, тырнавуч, къазма.
4. Эренде, балта, кельпеден, чёкюч, бурав, пычкъы.
5. Мелевше, пападие, акъбардакъ, ляле, къаранфиль.

99-иши. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, «Сойдаш азалары» мевзусы боюнчада умумий малюмат беринъиз.

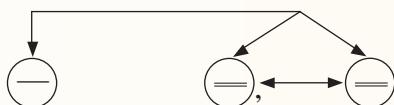
Сойдаш азалы джумлелер

Баш азалар

1. Бир хаберге багълангъан сойдаш муптедалар.

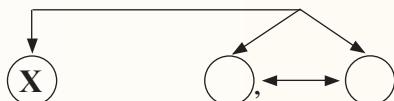

2. Бир муптеданен багълангъан сойдаш хаберлер.

Экинджи дередже азалары

Бир къач тамамлайыджы, айырыджы, аллар бир сой суальге джевап бере ве бир джумле азасынен багълана.

Сойдаш азаларда токътав ишаретлери

(у.с.):

100-иши. Токътав ишаретлерини дөгъру къойып, нокъталар ерине сойдаш азаларыны тапып, джумлелерни язынъыз.

1. Яз татилинде мен бир къач языдышыларнынъ эсерлерини окъудым: ... ,

2. Мектеп багъчасында тюрлю чечеклер осе: ... ,

3. Къырымда чокъ озенлер бар: ... ,

4. Къырым дагълары булардыр: ... ,

5. Бизим азбарда мейва тереклери осе: ... ,

ис эте
ифаде эте
акс эте

*Нұтукъ инкишафы дерси***Мектюп язув тертиби**

Мектюп инсанның белли бир идждадыдыр. Мектюpler чешит түрлө олалар: ишнен бағылы мектюpler, достунъа, дөгъмушынъа язылгъан мектюpler, хайырлав мектюplerи, газетагъа ёлланылгъан мектюpler.

Мектюп учь къысымдан ibaret ола.

Кириш сёз: незакетли шекильде язылгъан хитап, мураджаатлар.

*Меселя: Къыйметли достум! Азиз сыныфдашлар!
Урьметли оджам! Сайгъылы дөгъмушлар!*

Эсас къысым: мектюпнинъ мундериджеси;

Нетиджелев къысмы незакет ibarelеринден ibaret ола: *сагълыкънен къалынъыз; селям айтынъыз; сайгъы ве урьмет иле; эллеринъизни опип къалыджы,*

Мектюп язув къанделери

1. Мектюп, тизим джеэттен, саде, мундеридже боюнчы, самимиш шекильде язылмалы.
2. Мектюбинъизде хош, меракълы вакъиалар акъкъында язынъыз. Мектюпнинъ метини ifadeli ве джанлы олмалы.
3. Алгъан мектюplerге мытлақъа джевап бермек керек.
4. Башкъаларның мектюplerини оқтумакъ олмай.
5. Мектюп алгъан ве язгъан адамларның адреслери конвертте дөгъру, анълайышлы шекильде язылмалы. Конвертнинъ сол тарафында озюнъизнинъ адынъыз, сой адынъыз, яшагъан сокъагъынъыз, эв номерасы, коюнъиз, районынъыз, джумхуриетинъиз языла, почта индекси бельгилене. Сагъ тарафта исе мектюп алдыжынынъ ады, сой ады, яшагъан сокъагъы, эв номерасы, кою, районы, джумхуриети языла, почта индекси бельгилене.

101-иши. Ашагъыдаки мураджаатларны дикъкъатнен динъленъиз. Оларны язгъан мектюplerинъизде насыл ишлетмек кереклигини тасавур этинъиз. Бир къач данесинен джумлелер тизинъиз.

Азиз достум! Бизим генч достларымыз! Мераба, Энвер! Азиз койдешим. Къыйметли агъам! Урьметли Сафие апте!

102-иши. Ашагъыда берильген мектюпни окъунъыз. О, насыл дуйгъуларнен язылгъан? Къач къысымдан ибарет?

«Гедже тюшюмде, куньдюз эсимде, башымнынъ таджы, гонълюмнинъ иляджы, дердимнинъ дерманы, къуванчымнынъ ферманы, агъачымнынъ гулю, далымнынъ бульбули, ерде изим, кокте йылдызым Момине эсапыма чокъ-чокъ селямлар идуп, хатыр-шерифини суаль идерим. Ве бабам Темирша эфендиге чокътан-чокъ селямлар идуп, ал-хатир шерифлерини истифсар идерек, эллерinden оперим. Ве курьпе къозуларым Айше иле Эсманынъ козъчиклеринден опип, меним бу дженктен сагъселямет эвге къайтып бармакълыгъым ичюн, танъриден гедже-куньдюз дуа этип истеменъизни риджа этем...»

(Мемет Нузем)

Бу парчаны окъунъыз ве берильген мевзуладардан бирини сайлап (*достунъызгъа, дөгөмушларынъызгъа, ордудаки агъанъызгъа ве иляхре*) мектюп язынъыз.

103-иши. Джумлелеринъизде сойдаш азалар, хитапларны къулланып, доступнъызгъа, дөгөмушларынъызгъа ёллайджакъ мектюп язынъыз. Мектюпнинъ башында ве сонъунда незакет ибарелерини ишлетинъиз.

17-нджи ДЕРС

Кочюрильме лаф

Сёйлейиджи биревнинъ нуткъуны дентиштиремезден, айны озюни айта биле.

Меселя: Алим: «Ярын мен сыныфта невбетчилик япаджам», — деди.

«Ярын мен сыныфта невбетчилик япаджам». — **кочюрильме лаф.**

Алим деди — **муэллифнинъ сёзю.**

104-иш. Метинни ифадели окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумледе кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзюни къайд этинъиз.

Шевкет агъа мында яшай. Биз Аметнен кимерде онъа кире-миз, лакъырды этемиз, кенъешемиз. Биз экимиз де онынъ шегиртлери эдик.

Иш вакътында оннен лаф этмек олмай. «Бакъ, огрен», — деп ташлай о, къысқъадан, озю исе эп моторны къарыштыра. Онынъ озю шойле: «Эгер киши бир дақъикъа вакътыны бош кечирсе биле, кене омюри бою япаджакъ шейнинъ сонъуна чыкъалмаз», — дей. Шевкет агъа раатлыкъ куньлерини биле озджесине отькере: джебине терек макъасыны къояр да, элине лескерини алыш, койнинъ четинде даа якъынларда отуртылгъан парккъа кетер. Анда о, акъикъатен, темиз авада раатлана. Теречиклернинъ тюбюни къаза, пытай, тюзете. Юзюм чубукъларынынъ узанып кеткен сойларыны котерип, тельге багълай.

(Эмиль Амит)

Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафтан эвель:

Энвер деди: «Мен бешинджи сыныфта окъуыйм».

Кочюрильме лафтан сонъ:

«Мен бешинджи сыныфта окъуыйм», — деди Энвер.

Кочюрильме лафнынъ ортасында келе билир:

«Мен, — деди Энвер, — бешинджи сыныфта окъуыйм».

Кочюрильме лафлы джумледе къоюлгъан токътав ишаретлериине эмиет беринъиз!

105-иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини изаланъыз.

1. «Эскендер, юрь китапханеге барайыкъ», — деди Февзи.
2. «Мен сизге, эниште, ярдым этерим», — деген о.
3. «Саба шерифинъиз хайырлы олсун, къартана», — деди Фериде.
4. «Ферузе, къайдени окъу», — деди оджа.
5. «Имтиянларгъа азырланынъыз, талебелер», — деген илин астылар.

ярдым эте
сейир эте
икяе эте
лакъырды эте

106-иш. Метинни окъунъыз. Муэллиф сёзю ве кочюрильме лафнынъ ерини бельгиленъиз. Токътав ишаретлерининъ къоюловыны изаланъыз.

Чомайнынъ, дёрт киши йыкъикъан сонъ, токътамагъа, курештен чекильмеге акъикъы бар эди, лякин мырза онъа бакъмады.

Чомайнынъ куреш аркъадашлары чапып қелип, Чомайны, мырзанынъ элинден алмакъчюн, чеккеледилер: «Болмаз, болмаз; йигит учевни йыкъса раатланыр; дёртевини йыкъса даа да раатланыр. Курештирмеймиз», — дейлер. Чомайны тарталар.

Эр кес къычыра, эр кес багъыра. Мырзагъя: «Бу инсанлыкъ дегиль, Чомайны быракъ!» — деп эмир этелер.

Атта юкъары якъылар озылери де бунъа къошуулалар, олар да мырзанынъ Чомайдан эль чекмесини истейлер: «Бу артыкъ акъайлыхъ дегиль», — дейлер.

Бунъа Джеппар акъай да къарыша: «Олмаз, олмаз, быракъ, мырза, йигит раатлансын!» — дей.

Лякин Чомай бутюн бу гурюльдешкен халкъкъа озюнинъ кулюмсиремесинен джевап бере, эм айта: «Аркъадашлар, аркъадашлар, — дей, — мен башкъасынен курешмесем биле, Джан Али мырзанен курешиrim. Мен бу мырзанен курешмеге чокътан берли фырсат арай эдим. Ялварам сизге, мени быракъынъыз, курешейим...», — дей.

Халкъ Чомайнынъ къызгъаныны дүйды. «Аферин йигит, бар, куреш, йигит. Ойле исе, биз къарышмаймыз», — деди ве ерлерине чекильдилер.

(Умер Ипчи)

107-иши. Токътав ишаретлерини къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Къыйметли достум санъа селям ёллайым
деп мектюпни башлагъян.

2. Спортнен огърашынъыз балалар деген
шиар диварада асувлы эди.

3. Бу ширини Алим ифадели окъу деди
оджасы.

4. Сизни Рефат Алиевич догъгъян кунюнъиз иле хайырлайым
деп элини алды.

селям эти
ифаде эти
гъайып эти
хитап эти

108-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Кочюрильме ве къия лафлы джумлелерде токътав ишаретлерини догъру къюнъыз.

Байрамда бабам къой сойса, къардашымнен әкимизни чагъырып кягъыткъа сарылгъан бир-эки пиширимлик этни бизге узата да:

Буны Эфтаде алантызгъа алыш кетип беринъ, бабам, анам сизге байрам хайырлап йибердилер, денъиз, элини опюнъ, одуны бармы-ёкъмы сорап билинъ, — деп тенбileй эди.

Биз де Эфтаде аланынъ эвине севине-севине кетер эдик. О, эвини пек темиз тута, бир ерге тоз къондурмай, собасы, джезвеси, гугумлерини йылтыратып къоя, кийизнинъ устюне басмагъа да чекинесинъ.

Аlam, биз кетирген этни элимизден алыш:

Сагъ олунъ, тосунларым, дюнья тургъандже турынъ, бинъ байрамгъа етишинъ, Алла сизни белялардан-къазалардан, душманлар шеринден сакъласын, — деп башларымызын сыйпай.

109-иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни кочюрип, токътав ишаретлерининъ къюолувыны аңълатынъыз.

— Къайда эдинъ, сансарчыкъ?
Биз сени чокъ къыдырдыкъ.
— Тавгъа бардым арабанен,
Фындыкъ джыйдым торбанен.
Ёлда арабам къырылды,
Фындыкъларым тёкюльди.
— Агълама сен, сансарчыкъ,
Арабанъны ясармыз.
Фындыкъларны топлармыз,
Чувалларгъа къоярмыз.

(A. Bakiev)

110-иш. Токътав ишаретлерини къойып, метинни кочюрип язынъыз.

Денъиз устюне гедже къаранлыгъы чёке башлады. Толкъунлар юкъусырап, ялыгъа акъырын-акъырын урулалар.

Гедже дей Керим Мустафа. Онынъ сесинде тюшюндже сезиле. Кунеш ял алмагъа кетмекте. Денъиз устю батаяткъан кунешнинъ нурларында чайкъала.

Кунеш ял алмагъа истей деп текрарлай къарт. Онынъ батаяткъаныны ве хусусан догъаяткъаныны корымек не къадар баҳ!

(Амет Адиль)

Муреккеп джумле

Эр эки тарафта язылгъан джумлелерни окъунъыз. Оларнынъ грамматик негизлерини тапынъыз. Эр бир джумледе къач грамматик негиз бар?

Шу йыллы къар номай ягъды.
Къатты сувукълар олды.
Пек чокъларнынъ инджир
тереклери сувукътан
гъайып олды.

Шу йыллы къар номай ягъды, эм де къатты сувукълар олды, пек чокъларнынъ инджир тереклери сувукътан гъайып олды.

(Джевдет Аметов)

Муреккеп джумле эки я экиден зияде адий джумлелерден ибарет.

Муреккеп джумлени тешкиль эткен джумлелер манаджа ве интонациянен озьара багъылалар.

111-иш. Метинни окъунъыз. Эки ве экиден зияде грамматик негизлерден ибарет олгъан джумлелерни сечип кочюринъиз.

Къач куньлер олюм алында, эссиз яткъан Эреджеп бугунь озуне кельди, Якъуб ве онынъ къарысы Сакине, Эреджепчикни олюмден къуртартмакъ ичюн, нелер-нелер япмадылар! Ниает, оны эджељ панджасындан чекип алдылар. Шимди Сакине бир фильджан сют ичине эки къаве къашыкъ бал къойып къарыштырды, оны Эреджепчикке ичирди.

Якъуб, дженк башлангъан сонъ, кеманесини элине алмагъян эди. Бугунь о, Эреджепчикниң сагъ къалгъанына къуванып, тым-тымны чалды. Озуне не олгъаныны да анълап оламагъян бала, кемане сесини эшиткенинен, дженкни, анасынынъ ольдорильтегенини, балачыкълар эвиндеки кроват тюбюнде Къараманнен берабер яткъаныны, чеккен бутюн азапларыны тюш беллеп, къуванды. Амма бираз даа озуне кельген сонъ, буларнынъ эписи тюш олмагъаныны анълады.

(Рустем Алиев)

Адий джумлелер муреккеп джумледе интонация ве багълайыджылар ярдымынен багъланып келирлер. Языда муреккеп джумле теркибиндеки адий джумлелер бири бириндөн виргульнен айрылалар.

1, 2.

Кунь батты, денъизде рузгяр котерильди.

Кунь батты, ве денъизде рузгяр котерильди. 1, 2.

112-иши. Метинни окъунъыз. Джумлелернинъ негизлерини тапынъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, тизиловини схема узъре косытеринъиз.

Танъ агъаргъанда, шеэр четиндеки эвчикке келип еттилер. Душманнынъ деңизден аткъан ильки топлары ялы кенарынданаки бу эвчикке ургъан. Къараман диварадаки деликтен ичери сокъулды, эвге кирген сонъ, «пешимден кель» дер киби, айланып Эреджепчикке бакъты. Бала копекнинъ «тилини» анълай эди, «дегенини» япты.

Оданынъ къапы ве пенджерелери олгъан ерде таш, топракъ, агъач ве кирамет парчаларындан бир оба асыл олгъан. Одагъа ярыкъ тек Къараманнен Эреджепчик кирген деликтен тюше. Шунынъ ичюн онынъ ичи къаранлыкъ, киргенинънен, ич бир шей корюнмей. Эреджепчик копекнинъ артындан дөртаякълап барды.

(Рустем Алиев)

113-иши. Шиирни кочюрип язынъыз. Джумлелернинъ грамматик негизлерини бельгиленъиз.

Мен бир баарь ельчигим,
Хоштан-хош гонъюльчигим.
Юреклерге зевкъ берем,
Юзьни сыйпар эльчигим.
Гуль-чечекнинъ янагъын
Опе назик дудагъым,
Балаларнынъ юзюни
Сыйпамакътыр мурадым.

(Зейтулла Албатлы)

Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелер арасында ве, эм, амма, лякин, чюнки, исе, ёкъса, ки, я да, да (де), не багълайыджылардан бири ишлетилир.

114-иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, схемаларыны сыйынъыз.

Шу йылы къар номай ягъды, эм де къатты сувукълар олды, пек чокъларнынъ инджир тереклери бузлап, гъайып олды. Шай олса да, ойле терен ягъгъан къарлар мында койлюлерни севиндире эдилер, чонки юзюм күтүклери къышта къар сувуна тойсалар, бир даа сувгъа ихтиядж олмай, берекет яхшы ола тургъан.

Бузлагъан инджир тереклеринде филислер пейда олды, олар, юзюм асмасы киби, пек чабик осе ве экинджи йылы кене де берекет берелер.

(Джевдет Аметов)

115-иш. Ашагъыда берильген джумлелерни девам этип, муреккеп джумлелер язынъыз.

1. Кузь кельди, ве . . . 2. Денъиз далгъалана, ве . . . 3. Саба ачылды, ... исе . . . 4. Куңы чыкъты, лякин . . . 5. Тюневин Эмин хасталангъаны ичюн, . . . 6. Къышта къар номай ягъды, онынъ ичюн . . . 7. Мен тюневин китапханеге барып оламадым, чонки . . . 8. Ава ачылды, амма . . .

116-иш. Джумлелерни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, дефтерге кочюринъиз.

Куреш, чокъ халкъларда олгъаны киби, бизде де ярышлашув, кучь сынавы, яни миллий спорт шеклини алгъан ве, айны заманда, кутълевий темаша, эглендже ерини туткъан, бир адettir. Куреш, эвеля, балалардан башлай, сонъ осымюрлерге ве буюклерге кече. Мында бир адам арды-сыра учь адамны йыкъса, яни оларнынъ курегини ерге тийдирсе, енъди сайыла ве о, куреш мейданындан чекиле. Оларнынъ ерине даа кучълю йигитлер чыкъалар. Бойле этип, энъ сонъки куреште гъалип чыкъкан курешчи, ондан эвель енъип чыкъкан ве кенаргъа чекильген курешчилернинъ учюни де арды-сыра йыкъса, о, «баш куреш»ни ве куреш джульдесини ала.

(Сабрие Эреджепова)

117-иш. «Севимли анам» серлевалы метин язынъыз. Метинде адий джумлелерни ве муреккеп джумлелерни къайд этинъиз.

Муреккеп джумленинъ синтактика талили

Муреккеп джумлени ашагъыдаки тертипте талиль этмели:

1. Макъсадына коре джумленинъ чешитини бельгилемек.
2. Муреккеп джумле теркибинде олгъан адий джумлелер-нинъ сайысыны косътермек.
3. Адий джумлелер муреккеп джумле ичинде насыл багъ-васталарынен бирлешикенини анълатмакъ (интонация, багъ-лайыджылар).
4. Токътав ишаретлерининъ къоюлувины изаламакъ.

Агъзавий талиль орьнеги

Яры гедже якъынлашты, койнинъ ышыкълары бирер-экишер сёнди, ве койнинъ эр бир эвине къою къаранлыкъ кирди. (Дж.Г.б.)

Бу — икяе джумлеси, учъ адий джумледен ибарет. Бириң-джи джумледе грамматик негиз—яры гедже якъынлашты, экиндjisинде — ышыкълары сёнди, учюндjisинде — къаранлыкъ кирди. Бириңди ве экинджи джумле интонация ярдымынен багълангъан, экинджи ве учюнджилери ве багълайыджысынен багълангъан.

Язма шекильде талиль орьнеги

Яры гедже якъынлашты, койнинъ ышыкълары бирер-экишер сёнди, ве койнинъ эр бир эвине къою къаранлыкъ кирди. (Дж.Г.б.)

1, 2, ве 3.

118-иши. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, агъзавий талиль этинъиз.

Кунеш, алтын нурларыны сепе-сепе, къыр артына янтайды. Зийнеддин эфенди къайсы терегининъ тюбюне отурды, козь алмадан, онынъ эп узанмакъта олгъан кольгесине бакъты.

Къайсы терегининъ кольгеси бираз даа узанды. Зийнеддин эфендининъ тюшюндженелири де узана берип, генчлик чагъына барып етти, о заманлары корип кечиргенлери, джанлы левхалар киби, козълери алдындан кечтилер.

...Ильк баарьде отькериле тургъан дервизаларда о, балабан бир бугъаны сыртына юклей, джеми джемаатны тааджипте къалдыра эди. Шунынъ ичюн де халкъ арасында онынъ лагъабы «Бугъакотерен» олып къалгъан эди. Лякин Зийнеддин эфенди тек бир кучь-къуветинен мешур дегиль эди, аш ашамагъа кельгенде де ич бир бугъадан артта къалмай эди. Ашны къашыкънен дегиль, чёмючинен ялмап-юта эди. Сырасы тюшип, о, емиш терегине чыкъса, къоджаман теректе япракътан башкъа ич бир шей къалмай эди.

(Юсуф Болат)

119-иши. Шиирни ифадели окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Эй, хорлангъан, къуллукъ эткен йигитлер — яш татарлар!
Атеш, сувгъа, фуртунағъа къаядай таш татарлар!
Биз заманны анъламасакъ, заман бизни анъламаз,
Күльтёпеде айтышсакъ да, бизни кимсе динълемез.
Юксельтейик биз Къырымны, урълюк шаны айлансын,
Бутюн татар — къарты, яшы бирдемликтеке байлансын!

(Амди Герайбай)

120-иши. Ашагъыда берильген схемаларгъа бакъып, муреккеп джумлелер уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1 , 2 , 3 !

1 , 2 , ve 3 .

1 , чюнки 2 .

1 , исе 2 ?

121-иш. Метинни окъунъыз. Адий ве муреккеп джумлелерни синтактика талиль этинъиз.

...Къыз хош, назик сеси иле йигитке дарги тилинде бир шейлер даа анълатты, бир шейлер даа исбат этер экен, явлукъ астындаки ири ве сыйджакъ козълер Караевке гизлиден эки-учу дефа кескин назарлар аттылар.

Къыз даргидже не айтты? Дагълы не джевап берди? Незир анъламады.

Сонъ киши атыны кери чевирди, бир аягъыны котерген-дже, лыкъ этип, эгер устюне тюшти. Зенгиге токъунмады. Незир шинелини чыкъарды, эгерге багъламакъ истеди, ёлдашы башыны терсине саллады. «Керекмей... дере боюнда — туфан», — деген манада ишмар этти. Караев таби олды, чонки эгер кичкене ве ортасы батыкъ эди.

(Шамиль Алядин)

122-иш. Берильген схема боюнчада муреккеп джумлелер уйдурып язынъыз.

1, амма 2.

1, онынъ ичюн 2.

123-иш. Метинни кочюрип, джумлелерни синтактика талиль этинъиз.

Коюмизде базы бир йылды оджа олмай, олса да, тез авуша эди. Мен, секиз, докъуз яшында мектепке баргъанда, оджамыз — Нусрет Ильмий Муджданбаев эди. О, шу девирнинъ малюматлы, медений адамларындан сайылгъан. Ильки элифбени, окъувязув билгисини ондан оғрендим.

Дерс эснасында чешит меракълы мисаллер кетире, эдебий икъячылар айта, китабет яздыра, шиирлер эзберлете, йырлата... дерслеримиз пек меракълы кече эди. Биз, балалар, онынъ медениетли ве зекяветли олгъанына сукъланына эдик.

(Зиядин Джавтобели)

Нутукъ инкишафы дерси

Незакет ибарелери

Къырымтатар тилинде, башкъа тиллерде олгъаны киби, селямлашмакъ, сагълыкълашмакъ, риджа, хайырлавны ифаделемек ичюн, махсус сёз ве сёз бирикмелери бар. Меселя, селямлашув ибарелерине ашагъыдаки сёзлер ве сёз бирикмелери кирелер:

Селям алейкум. Мерабанъыз. Селям. Саба шерифинъиз хайырлы олсун. Акъшам шерифинъиз хайырлы олсун.

Бу сёз бирикмелери — незакет ибарелери.

Дикъкъатнен окъунъыз ве хатыранъызда тутунъыз!

Селямлашув ибарелери	Джевапланув ибарелери	Къулланылувы
<i>Селям алейкум.</i>	<i>Алейкум селям.</i>	Эр бир вазиетте, эсасен, если-башлы адамларгъа мурдаатта къулланыла
<i>Мераба.</i>	<i>Мераба Хош кельдинъ.</i>	Акърандашлар озъара селямлашкъанда
<i>Саба шерифинъиз хайырлы олсун.</i>	<i>Сизге де шай олсун.</i>	Саба корюшкенде
<i>Акъшам шерифинъиз хайырлы олсун.</i>	<i>Сагъ олунъыз. Сизге де шай олсун.</i>	Акъшам корюшкенде
<i>Селям.</i>	<i>Селям.</i>	Эсасен, яшлар озъара селямлашкъанда, къулланыла

Незакет ибарелерине даа бойле бирикмелер кире: *Сагълыкъынъыз насыл? Сагъ-селяметсизми? Не бар, не ёкъ? Не хаберлер бар? Ишлеринъиз насыл?*

124-иши. Диалогларны окъунъыз. Незакет ибарелерини къайд этинъиз.

- Селям алейкум, Зекие ала. Сагъ-селяметсизми? Ишлеринъиз яхшымы? Абляз агъанынъ сагълыгъы яхшымы?
- Алейкум селям, Рустем. Аллагъа чокъ шукюр, ишлеримиз, сагълыгъымыз бир къаарар. Озюнъден сорамалы.
- Мераба, Азиз. Ишлеринъ насыл? Сагълыгъынъ яхшымы?
- Мераба, Эльдар. Сагъ ол, меним ишлерим, сагълыгъым гузель. Сенде не бар, не ёкъ? Мектепте ишлеринъ, окъушынъ яхшымы?
- Саба шерифинъиз хайырлы олсун, Фатма бита. Яхшы юкълап турдынъызымы. Сагълыгъынъыз насыл? Корыген тюшлеринъиз хайыргъа олсун.
- Санъя да шай олсун, балам.

селям бермек
селям ёлламакъ
селям этмек
селямыны алмакъ
селямлашмакъ

125-иши. «Эдебият дерсинде» серлевалы диалог уйдурынъыз. Оджа иле талебе арасында эдебияттан кечирильген суаль-джевап шеклинде диалог тизинъиз.

126-иши. Шиирни окъунъыз. Джумлелернинъ макъсадына коре чешитлерини бельгилеп, токътав ишаретлерининъ къюолувыны анълатынъыз.

Ана иле бала арасында

- Бу китапны ким йыртты?
- Абу элим.
- Не шай эттинъ я, балам, а, гузелим?
- Китапны ич йыртмазлар, тек окъурлар,
Окъугъанлар — гуллер дайын къоқъурлар!
Я бу черепке не олды?
- Авдарылды.
- Я о джамгъа наптынъ сен?
- Шай, къырылды.
- Пенджереден къолларым джамгъа етти,
Мени корип череп де тайды кетти.
- Я долапны ким ачып къанфет алды?
- Элим алды, кетирип агъызыма салды.
- Ялан, ялан! Къабаат бар козълеринъде,
Янълышлыкъ бар, балайым, сёзлеринъде.

— Бакъма козьге, аныым, тийме къолгъа!
Багъышлайыкъ оларны, биз бир ёлгъа.
Энди артыкъ козь корымез, къол да тутмаз,
Бизден изин олмаса, агъыз да ютмаз!

(Мемет Нуゼт)

127-иши. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Диалогда кириш сёз, кочюрильме лафларны, токътав ишаретлеринен дөгъру къайд этип, кочюринъиз.

Кузъде бир чочамий торгъайнынъ къанатчыгъы зайдыф ола, онынъ ичюн о, сыйджакъ мемлекетлерге учып кеталмай.

Сен къайда кетесинъ чочамий? Тезден сувукълар башлайджакъ, бузларсынъ.

Къайда кеткенимни озюм де бильмейим, достларымнен учып оламадым. Ормангъа кельдим.

Олмаса, меним пытакъларымнынъ арасында яша, мен сени, чарем олгъаны къадар, аяздан къорчаламагъа тырышырым, —

дегенде, пытакъларыны ерге эгилътип, къушчыкъ ичюн ювачыкъ япкъан. — Сен къоркъма, мен сени бутюн къыш озюмнинъ урлукъларымнен бакъарым.

Чокъ сагъ ол мераметли чам тереги деген къушчыкъ.

Сувукъ еллер эсип башлагъан. Ель къышбабадан къайсы тереклернинъ япракъларыны тёкмек кереклигини сорагъан.

Къышбаба

Чам терегинден гъайры, бутюн тереклернинъ япракъларыны тюшюр деген.

Иште, ондан берли, чам тереги яз-къыш ешиль олып тура.

(Дерсліктен)

128-иши. Ашагъыда берильген ибарелернинъ джевапларыны язынъыз. Бу ибарелер ярдымынен диалог тизип, дефтерге язынъыз Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Саба шерифинъиз хайырлы олсун. — ...

Аш татлы олсун. — ...

Акъшам шерифинъиз хайырлы олсун. — ...

селям бер
джевап бер
сёз бер
эмис бер

21-инджи ДЕРС

Синтаксисни умумийлештирилов ве текрарлав

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Синтаксис нени оғрене?
2. Сөз бирикмелери насыл сөзлерден ибарет олурлар?
3. Джумле бу недир?
4. Адий ве муреккеп джумлелернинъ фаркъларыны анълатынъыз.
5. Насыл джумле азаларына сойдаш азалар дерлер? Мисалдер кетиринъиз.
6. Муреккеп джумле теркибинде кельген адий джумлелер озыара насыл васталарнен багълана билирлер?
7. Кочюрильме лаф акъкъында не билесинъиз? Языда къонушма насыл косътериле?

129-иши. Берильген исимлерге уйгъун кельген сыйфатлар къошып, сёз бирикмелери тизинъиз.

Абиде, алет, манзара, джедвель, эшья, ребер, кезинти, чанта, чокъракъ, эмек, юрт, шурет.

Бир къач сёз бирикмени джумлелер ичинде къулланынызыз.

130-иши. Ашагъыда берильген орънекке бакъып, сёз бирикмелерини денъиштирип язынызыз.

Иш орънеги: *Кой багъчасы — койнинъ багъчасы.*

Шеэр меркези; икяле муэллифи; шиир язгъян адам; мектеп талебеси; хастахане бинасы; кой эалиси; байрам башланмасы; аякъмашна копчеги; бала опькеси.

131-иши. Шиирни кочюрип язынызыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз. Хитапларны къайд этинъиз.

Эгер...

Мен сизни бу акъкъян сувларгъя бенъзетем,
Эй, кокте ялдагъян булутлар керваны!
Япракълар сарапса, тарсыкъув пек сезем
Ве дейим: «Къайдасынъ, шенъ баарь ани?»

Эгер де омрюоме къоюлса сонъ нокъта,
Бир изсиз кетмем мен булутлар тарзы.
Эй, талий язысы, ашыкъма, токъта!
Ватангъа чокъ борджлум, буюктir арзум.

(Шеръян Али)

132-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Терекнинъ къавий агъачы, онынъ тамырларыны багърына ерлештирген бу къаянынъ озю киби, табиат хышымларынынъ даймий уджюмлери ве дженюп кунешининъ амансыз сыйдажындан къаверенки ренк алгъан, пытакълары ве ине-япракълары когерип къалгъанлар.

Мындаки Чам — бу къаялар тереги. О Чам — бу ернинъ саibi. Суву, дымлыгъы гъает къыт, мераметсиз бу ялы бою къаяларында башкъа ич бир терек осип оламай ве осымеге де джесарет эталмай.

(Амет Адиль)

133-иши. Берильген схемагъа бакъып, адий джумлелер уйдурып язынъыз.

 134-иши. Кочюрильме лафлы джумлелерде токътав ишаретлерини догъру къойып, метинни кочюрип язынъыз.

Эминенинъ омрюонде энъ аджыныкълысы — бабасынынъ вакъытсыз олюми эди. О, шимди шойле бир левханы да хатырлады: ораза айы. Эмине шу йылы докъуз яшында олса да, ораза тута. Кунь исе узун, ачлыкътан байылгъан саати ола. Бир кунь акъшамны зорнен тапты. Биш мидеси бир кереден тюрлю ашнен толгъаны киби, оны юкъу басты. Лякин, анасы: Юкълама, темчиткедже отурайыкъ. Меним джаным сыкъыла деген эди. Отурдылар. Эмине бабасыны хатырлады. Анасындан сорады: Бабамнынъ ольгенине къач йыл толды, я, ана. Къурбан байрам арфеси кельсе, тамам секиз йыл оладжакъ деп, терен кокюс кечирди де эй, заваллы, вакъытсыз ольди...мубабек куньде джан теслим этти, сёзлерини къошты.

(Джафер Гъафар)

ФОНЕТИКА

Сес ве ариф

Бизим нуткъумыз агъзавий я да язма шекильде ола биле.
Лакъырды эткенде, биз агъыз нуткъуны къулланамыз.
Язгъанда — язма нуткъундан файдаланамыз.

Агъыз нуткъуны биз эшите ве айтамыз, чюнки о, сёзлерден ибарет, сёзлер исе, сеслерден асыл ола.

Язма нуткъуны корымек, язмакъ ве окъумакъ мумкцион, чюнки сеслер языда арифлер иле ифаделенирлер. Сеслерни биз эшите ве айтамыз. Арифлерни — коре ве язамыз.

Суаллерге джевап язынъыз:

1. Лакъырды эткенде, биз насыл нутукъны къулланамыз?
Я язгъанда?
2. Сеслер языда ненен ифаделенелер?
3. Биз нени эшите ве айтамыз?
4. Биз нени коре ве язамыз?

Эр бир ариф белли сесни ифаделей (йымшакълыкъ ве къаттылыкъ ишаретлеринден гъайры).

Базы бир арифлер бир къаач сес бирикмесини бильдирир: е (й + э), ё (й + о), ю (й + у), я (й + а).

Эки бельги бирикмеси бир ариф ве бир сесни бильдирир: дж, гъ, къ, нъ.

135-иши. Сёзлерде олгъан ариф ве сеслернинъ сайысыны бельгиленъиз.

Ягъмур, еллер, къар, бурчакъ, аяз, къырав, яшын, чёллер, савурмакъ, къаранлыкъ, тарла, ёлламакъ, дагълар.

Элифбе

Къырымтатар тилинде олгъан арифлер, белли бир тертипте ерлешип, элифбени тешкиль этелер.

Элифбе — тильде олгъан ариф ве бельгилернинъ белли бир тертипте ерлешмеси.

Къырымтатар тилинде 37 ариф бар. Бундан 35 данеси сес ифаделейлер, 2 данеси (ь — йымшакълыкъ ве ә — къаттылыкъ ишаретлери) сес бильдирмейлер.

Элифбе сырасы, лугъатлар ве чешит джедвеллерни тизгенде, къулланыла.

А <i>a</i>	Б <i>бә</i>	В <i>вә</i>	Г <i>гә</i>	Гъ <i>гъы</i>	Д <i>дә</i>	Е <i>e</i>	Ё <i>ё</i>	Ж <i>жә</i>	З <i>зә</i>	И <i>i</i>
Й <i>йы</i>	К <i>ка</i>	Къ <i>къы</i>	Л <i>эль</i>	М <i>эм</i>	Н <i>эн</i>	Нъ <i>энә</i>	О <i>о</i>	П <i>пе</i>	Р <i>эр</i>	С <i>эс</i>
Т <i>t</i>	Ү <i>y</i>	Ф <i>эф</i>	Х <i>ха</i>	Ц <i>це</i>	Ч <i>чә</i>	Дж <i>дж</i>	Ш <i>ша</i>	Щ <i>ща</i>		
Җ <i>къаттылыкъ</i> ишарети	Ы <i>ы</i>				Ь <i>йымшакълыкъ</i> ишарети			Ә <i>ә</i>	Ю <i>ю</i>	Я <i>я</i>

136-иши. Сёзлерни окъунъыз. Ариф ве сеслернинъ сайысыны бельгиленъиз. Бу сёзлер бири-биринден насыл фаркъланалар?

къол — голъ
тола — тёль
сен — сель
озды — узъди
туз — кузъ
чул — чёль
кес — кель

тон — кунъ
оз — озъ
бара — баарь
тен — тель
тур — гуръ
ал — эль

137-иши. Тапмаджаларны кочюрип, эзберленъиз. Эки бельги бирикмесинен бильдирильген арифлерни къайд этинъиз.

Акътыр тарласы,
Къарадыр йымыртасы,
Эльнен экилир,
Тильнен джыййылыр.
(*dərphndr ‘ıqəB’*)

Менде де бар, сенде де бар
Инсанда да бар, адамда ёкъ.
(*nfdv «H»*)

ана — анъа
энди — енъди
яна — янъы
сана — санъа
онда — онъда

138-иши. Сыныфдашларынъызынъ джедвелини элифбе тертибинде язынъыз. Джедвель тизгенде, биринджи, экинджи, учюнджи ве башкъа арифлернинъ тертибини де назаргъа алышыз.

139-иши. Языджы ве шаирлернинъ сой адларыны элифбе тертибинде язынъыз.

Чобан-заде Б., Гаспринский И., Болат Ю., Дерменджи А., Булгъанакълы Г., Мамбет Б., Шакир-Али Я., Селим Ш., Эдемова У., Герайбай А., Алим А., Черкез-Али., Фазыл Р., Одабаш А., Шемьи-заде Э., Къадыр Ы. Алядин Ш., Ипчи У., Нуэт М., Умеров Э., Амит Э., Селямет Э., Аметов Дж., Бурнаш Р., Осман А.

140-иши. Къырым кой ве шеэрлерининъ адларыны элифбе тертибинде язынъыз.

Къарасувбазар, Тавбадракъ, Кефе, Гаспра, Багъчасарай, Акъяр, Акъмесджит, Ускут, Къояш, Булгъанакъ, Алушта, Демирджи, Тавдаир, Ялта, Коккозь, Эски Къырым, Чоткъара, Судакъ, Коръбек, Улу Озен, Бешкъурткъа, Кезлев, Къоз, Арпат, Шума, Байдар, Уркуста, Албат, Сюренъ.

Бир къач сёзнен джумлелер уйдурып, дефтерге язынъыз.

 141-иши. Шиирни кочюрип язынъыз. Сес бильдирмеген арифлерни бир сзыыкъинен бельгиленъиз.

Ананы айбетле, къальбине тыныш бер,
эр саба тургъанда, алыны сора.
Бир ань кеч кельсенъ ишинъден эгер,
ананъынынъ къальбини гъам-къайгъы сара.

Ананы ынджытма, кельсе де юзге,
артынъдан теляшнен тельмирип къала.
Арзу, къуванчыны багышлай бизге,
гъам иле кедерни озюне ала.
Айбетле Ананы!

(Билял Мамбет)

23-юнджи ДЕРС

Нутукъ сеслери. Созукъ ве тутукъ сеслер

Бильгилерни текрарланъыз

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Бир сеснинъ денъи-шюви сёзниңъ манасына насыл тесир эте?

ода — ада

аза — аса

джам — чам

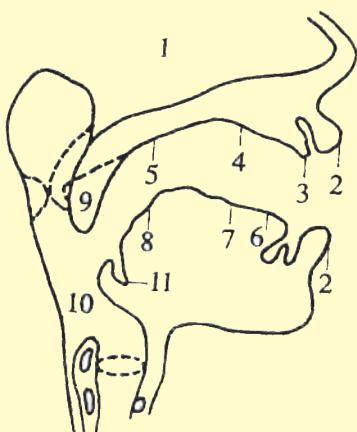
алды — алты

дерт — дёрт

озюм — юзюм

Бу сёзлерни теляффюз эткенде, насыл мучелер иштирак эте?

Инсанынъ тили сёзлерден асыл ола. Сес сёзниңъ энъ уфакъ къысмыдыр. Нутукътаки сеслернинъ пейда олу-вында ашагъыдаки сёйлев мучелери иштирак эте.

1. Бурун бошлугъы
2. Дудакълар
3. Тишлер
4. Къатты танълай
5. Йымшакъ танълай
6. Тильниң ог къысмы
7. Тильниң ортасы
8. Тильниң арт къысмы
9. Уфакъ тиль
10. Богъаз
11. Терен (чукъур) тиль арты

Ашагъыдаки сёзлерни сес чыкъарып оқъуньыз. Эр бир арифнинъ теляффюзында насыл сес мучелери иштирак эткенини бельгиленъиз.

Къайсы арифлерни оқъугъанда, сеслер созулып, агъыздан кедерсиз чыкъа?

Ава акъымы агъыз бошлугъында къайсы арифлерни оқъугъанда маниаларгъа огърай? Сес бильдирмеген арифлерни къайд этинъиз.

ава	багъ
седа	узун
гонъюль	яхшы
сёзлер	фукъаре

Давуш ве шувултынынъ иштирак эткен дереджесине коре, къырымтатар тилиндеки сеслер эки чешитте олалар: *созукъ* ве *тутукъ*.

Созукъ сеслерни теляффюз эткенде, давуш иштирак эте. Акъ джигерден чыкъкан ава акъымы маниагъа огърамай, кедерсиз чыкъа.

Тутукъ сеслерни теляффюз эткенде исе, шувулты я да давушнен шувулты иштирак эте. Акъ джигерден чыкъкан ава акъымы агъыз бошлугъында маниаларгъа огърай.

Созукъ сеслер языда 10 арифнен, **тутукъ** сеслер 25 арифнен ифаделенелер.

Сес ве арифлернинъ джедвели

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер	Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер	Сес ифаделемеген арифлер
а, е, ё, и, о, у, ы, ә, ю, я	б, в, г, гъ, д, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нъ, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, дж, ш, щ	ъ (йымшакълыкъ ишарети) ъ (къаттылыкъ ишарети)

142-иши. Ашагъыда берильген тапмаджаларны язынъыз. Созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни бир сызыкънен, тутукъларны эки сызыкънен, сес бильдирмеген арифлерни далгъалы сызыкънен бельгиленъиз.

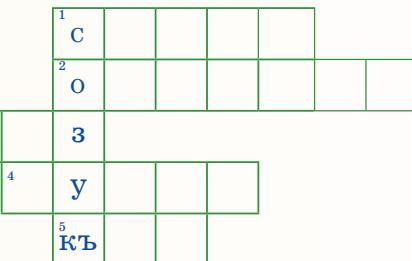
Эр кунь юрер,
Еринден кочымез.
(Caan)

Къулагъыны бурсам, джанлана,
Копчеклери айлана,
Акъсыргъанда къайнана,
Келин-киев уяна.
(шарасада түрк)

143-иши. Элифбе тертибинде эр бир арифнен башлангъан сёзлер язынъыз. Къайсы бир арифлер сёз башында кельмез?

144-иши. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Кошеде тымыр-тымыр,
Кимdir экен бу ишкир?
2. Саллана, саркъа
Ерге тюшмеге къоркъа.
3. Гедже бакъсам, кок толгъан,
Саба бакъсам, ёкъ олгъан.
4. Озю тура, озю отура.
5. Деде сагъынып кельген
Беяз тонгъа бурюнген.

145-иши. Метинни окъунъыз. Арифлер ифаделеген сеслерни (созукъ я тутукъ) бельгиленъиз.

Чечеклер эп осьтилер. Оларнынъ даллары къабарды, япракълары гурьлешти. Олар кяде бир пенджереден эсип кечкен ельден саллана ве эвнинъ ичи, гуль багъча киби, къокъуй эди.

Бу назик къокъуны сезип, балкъуртлар ве кобелеклер пенджереге якъын келип башладылар.

(Самедин Шукурджиев)

146-иши. Ашагъыдаки моделлерге эсасланып, сёзлер язынъыз.

Шартлы бельгилер: ○ — созукъ сес; △ — тутукъ сес.

○△	○△○	△○△	○△△○	△○○△
ат	агъа	танъ	афта	баарь
...
...

147-иши. «Сыныф одамыз» серлевалы тариф метинини язынъыз.

148-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Созукъ сес бильдирген арифни бир сызыкънен, тутукъ сес ифаделеген арифни эки сызыкънен бельгиленъиз.

Мавы козъ денъизге бакъсанъ, кунешнинъ зиясындан козюнъ къамаша. Къашан далгъалар чакъылларнынъ устюнден чапкылып, ялыгъа чыкъа ве, эр бир ташчыкънынъ устюнде бирер кичичик кунеш къалдырып, артларына къачалар. Серинден ельчик эсе.

(Эмил Амит)

24-юнджи ДЕРС

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Ашагъыда берильген арифлерни оқъунъыз. Созукъ сеслернинъ теляффуз этилюв хусусиетлерини козетинъиз: бу сеслерни айткъанда, ава акъымы насыл чыкъа? Оларнынъ теляффузында насыл сес мучелери иштирак эте?

a, e, ё, и, о, у, ы, э, ю, я

Созукъ сеслерни ифаделеген 10 ариф бар: a, e, ё, i, o, u, ы, э, ю, я.

Бу арифлерни оқъугъанда, акъ джигерден чыкъкан ава акъымы агъыз бошлугъында ич бир тюрлю маниагъа огърамайып кече. Мында тек сес безлери титревинден мейдангъа кельген давуш иштирак эте.

149-иши. Шиирни кочюрип язынъыз. Созукъ сеслерни косътерген арифлернинъ астыны сызынъыз.

Истер исенъ

Бал ашамакъ истер исенъ,
Къоркъма балкъурт чакъышындан.
Балыкъ тутмакъ истер исенъ,
Къоркъма озен акъышындан.

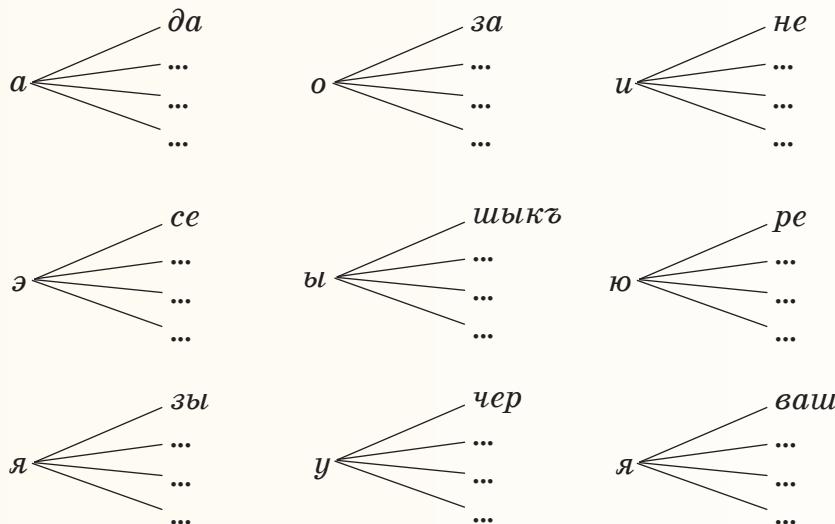
Истер исенъ къазанмагъа
Джемиеттен сайгы-урьмет,
Кичиклерге нумюне ол,
Буюклерге итибар эт!
(Эрдживан Керменчикли)

кятип
лятиф
лязим
ляле

150-иши. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини кочюрип язынъыз.
Нокъталар ерине келишкен созукъ сесни косыттерген арифни язынъыз.

1. Окъувсыз — б..льги ёкъ, б..льгисиз — к..нюнъ ёкъ.
2. Йиг..тке къ..ркъ ун..р де аз.
3. Иш севм..зни эль севм..з.
4. Ил..м къазангъан — ач къ..лмаз.

151-иши. Берильген схемаларгъа эсасланып сёзлер язынъыз.

152-иши. Берильген метинни кочюрип язынъыз. Созукъ сеслерни ифа-делеген арифлерни бир сыйыкънен, тутукъларны ифаделеген арифлерни эки сыйыкънен бельгиленъиз.

Къартананынъ торуны бар эди. Торуны кичик олгъанда, чокъ юкълай эди. Къартана исе торунына отымек пишире, эв сипире, чамашыр юва, тике, юнь ишлей ве токъуй эди.

Сонъ къартана пек къартайды. Торуны исе осьти, балабан къыз олды. Энди о, къартанасына отымек пишире, эв сипире, чамашыр юва, юнь ишлей ве токъуй.

(Лев Толстой)

153-иши. Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни кочюрип, созукларынынъ чешитлерини бельгиленъиз.

Анама уча анъым

Бакъсам къара **козълеринъе**,
Къулакъ салсам **сёзлеринъе**,
Козь ташласам излеринъе
Я баш къойсам тизлеринъе —
Анайыма уча анъым,
Анамдайын сыйджакъ къаным!

Мен къувансам — **куле юзюнъ**,
Мен мугъайсам — **кусе юзюнъ**,
Дерсинъ, меннен дайынанам,
Шу ань **яшлыгъымны** анъам,
Анайыма уча анъым,
Анамдайын **сыджакъ** къаным!

(Ремзи Бурнаш)

154-иши. Берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни кочюрип, созукъларны бельгиленъиз.

1. **Къоян** озъ колеткесинден къоркъар.
2. **Йигит** адынен анъылыр.
3. **Ат ольсе**, налы къалыр,
 Йигит ольсе, намы къалыр.
4. **Йигитни эмек** танытыр.
5. Адамны сынайджакъ олсанъ, бир айткъан **сёзюне**, бир де **япкъан** ишине бакъ.
6. Акъикъат атеште **янимаз**, сувда батмаз.
7. **Догърулыкъ** сарсылса да, йыкъылмаз.
8. Догъругъа ёл эр ерде ачыкъ.
9. Достуна урьмет эткен, озюне сайгъы къазаныр.
10. **Достсуз** адам — къанатсыз къуш.

155-иши. «Мен буюклерге ярдым этем» серлевалы икяечик язынъыз. Сёзлерде олгъан созукъ ве тутукъ сеслерни къайд этинъиз.

Нутукъ инкишәфы дерси

Метин

Дүйгъу ве фикирлерни толу ве кениш шекильде бир джумленен ифаде этмек къыйын ола. *Метин* — манаджа ве грамматикаджа озыара багълангъан джумлелерден избарат олгъан кениш сөз. Метинде джумлелер изчен бир тертиппе ерлешелер.

156-иши. Ашагъыда берильген джумлелер такъымыны озыара тенъештиринъиз. Къайсы бирини метин деп адландырмакъ мумкун? Не себептен? Джевабынъызы исбатланъыз.

I.

1. Баарынинъ адҗайип куньлеринден бири эди.
2. Бираз вакъытлар сукюнет девам этти.
3. Чобан, къолундаки ыргъагъыны саллап, багъырды.

(Юсуф Болат)

II.

...Баарынинъ адҗайип куньлеринден бири эди. Даа сабадан башлап, кунешнинъ атешли шавлелери, ерни къыздырып, уйле мааллелеринде исе дагълар ве къырлар акъчиль тумангъа булгъаланып къалдылар. Сыджакъынъ тесириinden къушлар билесүсүп, чалыларнынъ колъгелеринде гизлендилер.

Бу тынчлыкъя, айнени айтыр киби, чөль теренликлеринден къавалнынъ гъамлы ве къайгъылы эзгилери келе башлады. Бу давуш эп якъынлашты ве сонъра бирден тынып къалды. Бираз вакъытлар сукюнет девам этти, лякин чокъякъа бармадан, кескин бир сес тынчлыкъыны, пычакъ киби, кесип ташлады:

— Эй! Айда, айда! — Сес кесильди, сонъ кене де къавалнынъ давушы котерильди ве тёпенинъ артындан чобан ве онынъ копеги корюндилер. Чобан къолундаки ыргъагъыны саллап, багъырып-багъырып, чокъракъя догъру кетмекте эди.

(Юсуф Болат)

157-иши. Ашагъыдағи схемагъа эсасланып, метиннинъ хусусиетлерини изаланызыз.

Метиннинъ аляметлери

мевзу ве эсас фикир бар;

серлева къоймакъ мумкюн;

джумлелер арасында
манаджа багъ бар;

джумлелер изченликнен
тертип этиле;

джумлелерни багъламакъ ичюн, тиль
васталарындан къулланув:
(багълайыджылар, замир, зарф,
текрарлы сөз, тамырдаш сөзлер ве иляхре).

158-иши. Берильген тертипте метин язынызы: сыныфынтызыда олып кечкен энъ меракълы, шенъ вакъиа. Не ичюн бу адисе сизни эеджанланырыды, акъылынтызыда къалды? Метинге серлева къюнтызы. Метинде олгъян джумлелеринъизни макъсадына коре талиль этинъиз.

**Метин озыара багълы олгъян къысымлардан ибарет.
Манаджа бирлигни тешкиль эткен метин парчасы, баш-
къа парчалардан бириндже сатырда сагъ тарафкъа сюрю-
лип язылыр ве *абзац* деп адланыыр.**

159-иши. Берильген метинни окъуп, серлева къюнтызы. Абзацларнынъ къайд этилүүни анълатынтызы. Метиннинъ планыны тизинъиз. Нида джумлелерини сечип, дефтеринъизге кочюринъиз.

«Артыкъ куреш буюди...» дедилер. Он алты пара койнинъ энъ адакълы, энъ намлы курешчилери куреш алкъасынынъ огсафына чыкъып, кимиси чёккелеп, кимиси багъдаш къурып, кимиси де тизленип къаршы-къаршыгъа ер алдылар.

...Къарт курешчи Джеппар акъай дервиза алкъасынынъ ортасына тюшип, элиндеки дервиза байрагъыны ерге урып-урып айтты:

«...Энди баш куреш башлай. Эки якъта да он экишер курешчи бар... Баш курешни алгъян кишиге мына бу байракънен берабер дёрт яшлыкъ бир бугъя бериледжектир!.. Балакътан тутса, сайылмай, тизи ерге тийсе, сайылмай! Эр кес акъайджа курешмели, йыкъкъан кишисининъ джавурыны ерге салмалылар!» — деди.

Зурналар кученип чыйкъылдады, давулджы чокъмарыны авада бургъалап, давулнынъ тюм-тюз янагъына юкледи. Халкъ бинъ джаннен курешни сейир этмеге азырланды.

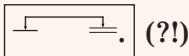
Артыкъ буюк куреш башлангъан эди.

(Умер Ипчи)

160-иш. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, «Джумле» мевзусында чыкъыш азырланызыз.

Джумле акъкъында малюмат

Тильде беджерген вазифеси	Там фикаир ифаделей
Тизим хусусиетлери	<p>Грамматик негизи бар</p> <p>Эки баш азалы джумлелер</p> <p>Бир баш азалы джумлелер</p>
Макъсадына коре чешитлери	<p>Икяе (хабер, икяе)</p> <p>Суаль (суаль)</p> <p>Эмир (эмир)</p>
<p>Икяе, суаль, эмир джумлелери кучълю дуйгъулар ифаделесе, нида джумлелери олурлар</p> 	

Къалын ве индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Созукъ сеслерни теляффюз эткенде тиль насыл арекет эте (огге я да артъя чекилеми?)

алды	ине
яваш	эниште
ёлджу	тёшеклер
юкълады	тюшелер

Созукъ сеслер къалын ве индже олалар. Къалын сеслерни теляффюз эткенде, тилимиз артъя чекиле, агъзымыз кенъ ачыла. Индже сеслерни теляффюз эткенде, агъзымыз тар я да орта кенъликтे ачыла, тилимиз исе огге, тишилерге таба чекиле.

161-иши. Метинни окъунъыз. Созукъ сеслерниң къалын, индже чешитлерини бельгиленъиз.

Танъ маалининъ ильки нурлары араннынъ тахталары арасындан ичери сокъулгъанынен, эки афталыкъ бузавчыкъ Акъбаш, козълерини ачып, ашлав башында отургъан анасына чевирильди. Лякин анда сыгъырны корьмейип, тааджипленди ве дымлы бурнуны акъкъайын тахталарына сюрип алды. Бакъса, шу арада къапыдан кимdir кирди. Акъбаш эр кунъ саба онынъ бойнуны сыйпагъан, сыртыны къашыгъан, онъя къоқъулы пичен къаптыргъан шорбаджысыны таныды.

(Самедин Шукурджеев)

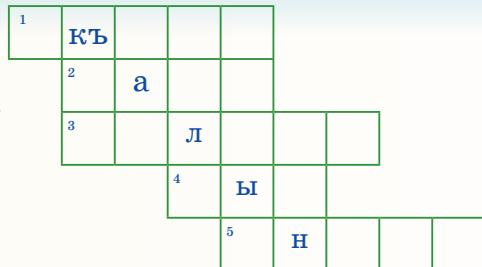
162-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Къалын созукъ сесни ифаделеген арифни бир сызыкънен, инджени эки сызыкънен къайд этинъиз.

Пенджеренинъ эки къанаты да ачыкъ. Къою мавылыкъта урюк терегининъ япракъсыз даллары тепренелер. Оларнен бирликте, гужа оларгъа илинген киби, йылдызлар да тепренелер. Пытакълар пенджеренинъ ачыкъ къанатларына шыкълана ве серин ель одагъа, джанланы башлагъан ешиллик, тазе топракъ къоқъуларыны алыш келе.

(Эмиль Амит)

163-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Саба, уйле,
2. Мектептө талебенинъ масасы.
3. Мектеп баласы.
4. Йыл мевсими.
5. «Адам» сёзюни насыл сёзнен
денъиштирмек мумкун.

164-иш. Метинни окъунъыз. Созукъ, тутукъ сеслерни ве сес ифаделемеген арифлерни талиль этинъиз.

Кузьнинъ къышнен денъишмесине аз къалгъан. Салкъын ельнинъ къувалап кетирген титис булатлары тек ягъмурнен токътамай, ара-сыра курьпичик, атта япалакъланып къар да тюшип ала. Лякин олар даа темеллешамай, артындан кельген ягъмур сагъанагъы ердеки къарны сувнен къарыштыра.

Ялынъыз аванынъ булаттан айынып айдынлангъан вакътындан, артыкъ Чатырдагъынъ къышлыкъ чал къалпагъыны кийип азырлангъаны корюне.

(Джафер Гъафар)

165-иш. Нокъталар ерине индже созукъ сеснен кельген сёзлерни язынъыз.

Аса — ..., адым — ..., язы — ..., ёл — ..., юк — ..., ышыкъ — ..., одун — ..., якъа — ..., от — ..., ёкъ —

166-иш. Кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине созукъ сесни косьтерген арифни къоюнъыз.

Денъиз инсаннынъ коз...ни эп оз...не чеке, санки сени сынъырлап тута, онынъ мавы тюс...нден коз...нъни аламайсынъ. Эп онъа бакъып тураджагъынъ келе. Денъиз пек кениш ве тынч. О, ялыдан башлап уф...къекъа дөгър... эп юксельген киби. Онынъ кокнен къош...лгъан еринде аз кемерли бир сыйыкъ бойдан-бойгъа соз...лгъан. Денъизнинъ тюс... бир кельсейди, кокнен денъизни айырды этмек кучъ ол...р эди.

(Умер Ипчи)

Индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Джумлени окъунъыз. *I, e, э* арифлерини окъугъанда, тильнинъ арекетине эмиет беринъиз.

Эништем шеэрден чешит ренкли дефтерлер кетирди.

***I, e, э* арифлерини окъугъанда, тиль огте арекет эте.
Бу арифлер ог сыра я да индже сеслерни ифаделейлер.
Меселя: эниште, шеэрлеримиз.**

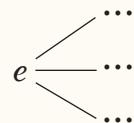
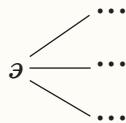
167-иш. Метинни окъунъыз. Индже созукъ сес ифаделеген арифлерни къайд этинъиз.

Япалакъ-япалакъ къар ягъмакъта эди. Эки къар данечиги, булуттан узюлип, ерге дөгъру ынтылды. Олар бири-бирининъ пешинден чапышып, дигер къар данечиклери ичинден уюрилип кече ве кулюше эдилер.

- Ой да яхшы, пек яхшы!
- Сен къаерге тюшмек истер эдинъ? — деп сорады олардан бири.
- Тюшмек дегиль, мен энмек истейим! — деди экинджиси.
- Эбет, эбет, мен де энмек истейим.

(Самедин Шукурджиев)

168-иш. Схемагъа эсасланаракъ, сёзлер язынъыз.

169-иш. Джумлени кочюрип язынъыз. Индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни сыйыкънен бельгиленъиз.

Дюльгер, адети узъре, эр кунь танъда турып, чананы еке, явлукъ ичине бир коше отымек, бир баш сарымсакъ къойып, богъчалай ве Фикрет иле дагъгъа чыкъып кете. (Ш.А.)

170-иш. Шиирни окъунъыз. Индже созукъ сеснен кельген сёзлерни къайд этип, дефтерге кочюрип язынъыз.

Пелит

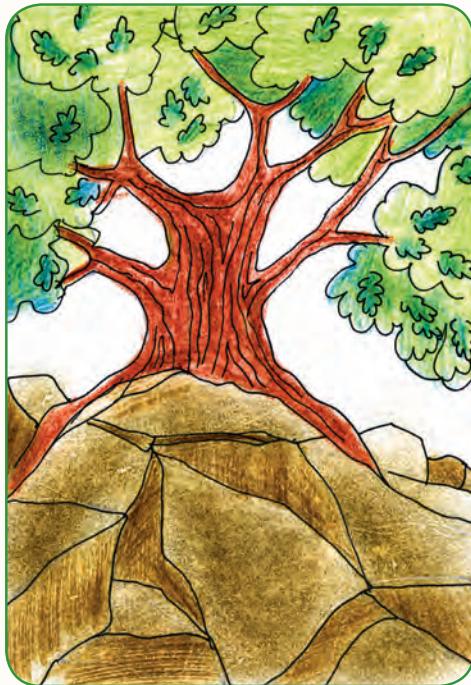
Кузъде рузгяр къарт эменден
Бир пелитни тюшюрди.
Табиий кучь, къувет иле
Узакъларгъа уфюрди.

Ягъмур, къарда, къыш-аязда
Чекти пелит заметлер.
Къара ташлар чатлагында
Тапты дуракъ — тар бир ер.

Кельди баарь. Пелит патлап,
Тамыр атты, бойланды.
Индже далда уфакъ япракъ
Ешиль ренкке боянды.

Кечти йыллар. Кучълю эмен
Эн-боюна юксельди.
Сёйлешип о, къартал, ельнен
Пекиши къыр устюнде.

(Мустафа Ибраим)

171-иш. Моделлерге эсасланып, сёзлер тизинъиз. Бир къач сёзнен джумлелер уйдурып, дефтерге язынъыз.

	и	
--	---	--

	е	
--	---	--

э		
---	--	--

172-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз; индже сес косьтерген арифнинъ тюбюни сызыкънен сызынъыз.

1. Ягъмур иле ер ешерир,
Эмек иле иль ешерир.
2. Ямангъа баш олгъандже,
Яхшыгъа ёлдаш ол.
3. Ерни кунеш яраптырыр, инсанны — иш.
4. Яманнынъ иши яры ёлда къалыр.
5. Яхшыгъа яман юкъмаз.

E нъиш
шиль
ди
кцион

Къалын созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Джумлени окъунъыз. Сёзлерде олгъан созукъ сеслерни теляф-фюз этинъиз. Тиль насыл арекет эте?

Яя дайым, анахтарны алып, къапуны ачты.

*A, ы, я арифлерини окъугъанда, тиль арткъа чекиле.
Бу арифлер арт сыра, я да къалын сеслерни ифаделейлер.
Меселя: алдылар, якъын.*

173-иш. Джумлени окъунъыз. *A, ы, я* арифлеринен кельген сёзлерни тапып, созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Эвнинъ къабургъасындаки ешиль багъчада алма, армут, эрик, шефтали, къайсы балланып пишмекте, оджакъларда помидор, бибер, согъан, сарымсакъ, бакъла къувамына кельмекте. (Ш.А.)

174-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерininъ созукъ сеслерини талиль этинъиз.

Къырымда эр бир **койнинъ озы ярашыкълыгъы**, текrarланмаз дюльберлиги ve озюне хас аньанелери бардыр. Кешки Къырымдаки татар койлерининъ эписини бильсем, оларнынъ гузелликлери акъында бир нефес баас этсем!

Озюм дюньянынъ бир четинде, **ябаний юртта** булунам, амма акъылым-фикрим дюньянынъ меркезиндеки Айсерез коюндейдир. **Дюнья** меним ичюн **Айсерезден** башлана ве кене Айсерезде бите. **Бу койнинъ** ады акъылымдан кечкенде, ичим нургъя тола, джошам.

(Фейзи Юртэр)

175-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы, къалын сеслерни ифаделеген созукъ арифлер акъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

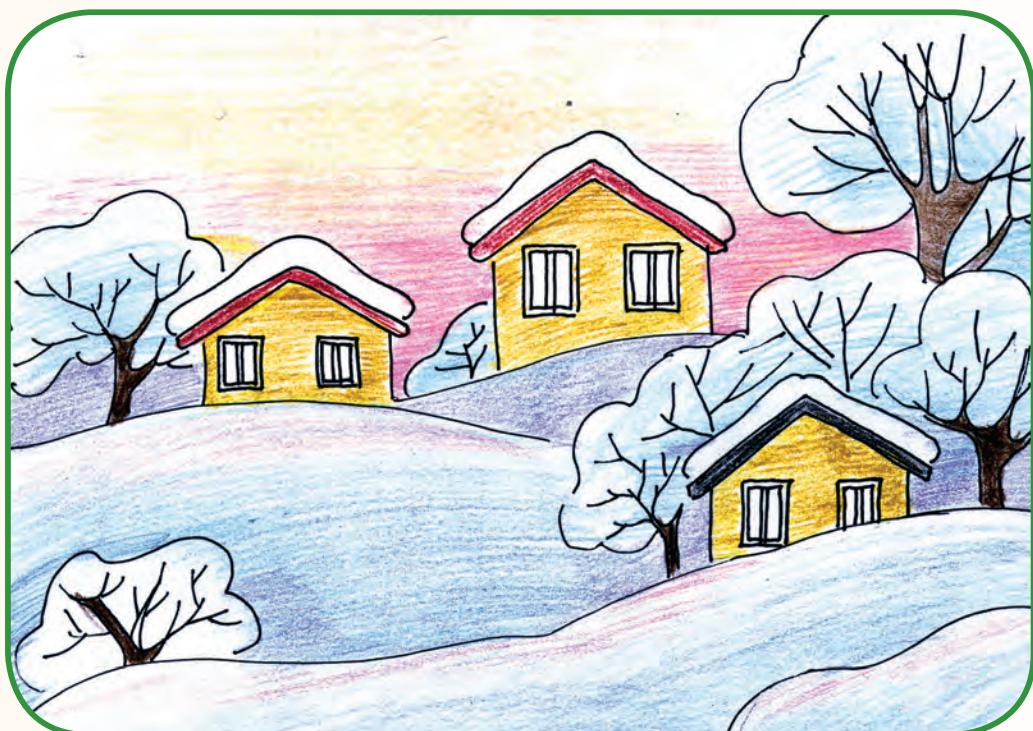
176-иши. Шиирни окъунъыз. Сёзлерде къалын ве индже созукъларны ифаделеген арифлерни сыйыкъларнен бельгиленъиз.

Къарлар ягъды
Балачыкълар пенджереден къарашты.
Агъарды таш-толачыкълар,
Кениш чёллер ярашты.

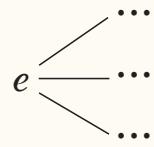
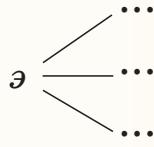
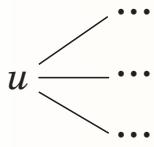
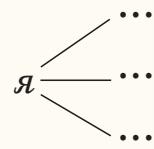
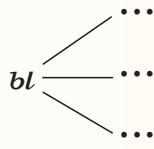
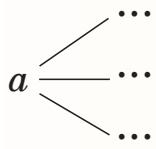
Кельди энди къарт къышбабай,
Аджджы тие аязы.
Санки дерсинъ, алай ерде —
Памукънынъ bem-beязы.

...Мектеплерге сюрип кире.
Балаларны хайырлай.
Эр янъы йыл байрамында
Балаларнен бир йырлай.

(Осман Амит)

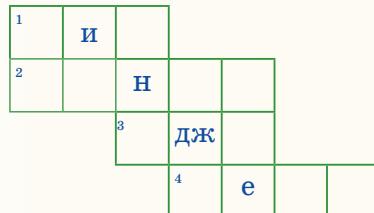

177-иши. Нокъталар ерине сёзлер язынъыз.

178-иши. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Аран толу акъ тавукъ.
2. Акъшам кетер, саба келир.
3. Мектепте дерс берген адам.
4. «Тюс» сёзюни насыл сёзнен денъиштиримек мумкун?

179-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Къалын сеслерни ифаделеген арифлерни сыйыкъынен бельгиленъиз.

Кунеш Къуш-Къая артындан котериле башлагъанда, баба ве огъул салкъын сувлу Чавке-Текнеге барып еттилер. Текяран раатлангъан сонъ, айланчыкъ, энъиш ёл иле Топал-Къады дере-сине энген сонъ, Салядин агъя чокъракъ янында атны туварды, ог аякъларыны тыршавлап, дагъ ичине йиберди: «Ашасын, той-сун!..» — деди о. Сонъ богъчаны чезди, ири кепекли богъдай унундан пиширильген отьмектен узун тилим кесип, Фикретке берди, дигер тилимни де озюне кесип алды. Баба ве огъул сув башында, таш устюнде отурып, отьмеклерини копюрте берип сарымсакълап, буюк иштия иле ашадылар. Ашагъан сонъ, Салядин къалкъты, текне устюндеки улукъынынъ сувукъ сувундан ичти, эки агъызлы балтасыны алыш, къалын, юксек бик тереклери арасына кирди.

(Шамиль Алядин)

Нұтукъ инкишәфы дерси

Метиннинъ чешитлери. Метиннинъ мевзу ве мундериджеси

Метин — манаджа бири бириңен багълы олгъан эки я экиден зияде джумлелер. Метинлер учъ түрлю олалар: икяе метини, тариф метини, фикир этюв метини. *Икяе метининде* бир вакъиа, адисе акъкъында икяе этиле. Икяе метинине *Не олды?* суалини къоймакъ мумкүн.

Тариф метининде бир де-бир предмет, адисе тарифлене. Тариф метинине *Насыл?* суалини къоймакъ мумкүн.

Фикир этюв метининде адисе, вакъианынъ себеби акъкъында фикир юрьсетиле. Бойле метинлер *Не ичюн?* суалине джевап берелер.

180-иши. Метинни оқынъыз. Мундериджесине коре, метиннинъ чешитини бельгиленъиз.

Кузъ кельди. Багъчалар саарды. Ёл четинде, дерелерде, тёпелерде ешиль чалылар къызардылар. Софанынъ оғюне сюслендирген чечеклер тёкюльди. Бостанларда бакъла сыркълары чыплакълашты. Къарылгъачлар әвлернинъ сачакъларыны быракъып, сыйджакъ улькелерге учып кеттилер...

(Джынгъыз Дағыдже)

181-иши. Эки метинни тенъештирип, олар арасында олгъан умумий ве фаркълы хусусиетлерни къайд этинъиз.

Кичик достлар, сизлер Арсагъан дагъларыны билесинъизми? Бу хусуста нелер әшиттинъиз? Чакъмакъ ташлары йылтырап тургъан, кестане ренкли къая парчалары бир-бири устюне юксельген учурымларны козь оғюне кетиринъиз. Бу дагълар бакъыр, къуршун ятакъларынен зенгинлер.

Оларнынъ этегиндеки ем-ешиль буюк дерени корысе эдинъиз. Оба-тёпелерден, ташлардан тюшкен буллор учан сувлар

дередеки копюкли озенге тёкюлелер. Серин ельчиклер толкъунларнынъ эбедий инъильтисини туманлы далгъаларнынъ башлауына алыш чыкъалар.

(Решид Мурад)

Татлы сёзлер — бу, эр сёзлер.
Аджджы сёзлер — зеэр сёзлер,
Татлы сёзлер таш яралар,
Аджджы сёзлер баш яралар.
Татлы сёзлю ерге энмез.
Пычакъ ярасы тюзелир,
Сёз ярасы ич тюзельмез.

(Ремзи Бурнаш)

Я хшы
ман
лан
шын
йла

Биринджи икяенинъ мевзузы — табиат манзарасы, экиндjisининъки — мераметлик, эдеп, тербие, инсан фазилетлери.

Мевзу — бу метиннинъ эсас мундериджеси.

Метиннинъ мевзузы, адет узьре, онынъ серлевасында акс эттириле.

182-иш. Метинни окъуп, мевзузыны бельгиленъиз. Метиннинъ серлевасы мевзузына уйгъунмы?

Кичкене ярдымджы

Ахтемнинъ бабасы балта, эренде, чёкюч, мых алды ве Ахтемге:

- Огълум, Ахтем, къана, бар арандан тюневин азырлагъан тахтамызыны алыш кель. Экимиз отургъыч ясайыкъ, — деди.
- Баба, мен оны энди пычып азырладым! — деди Ахтем ве арангъа чапты.

Ахтем арандан парча-парча кесильген тахтачыкълар алыш кельди. Буны корип, бабасы шашып къалды.

— Ачувланманъыз, баба, мен сизге ярдым эттим, — деди Ахтем.

(«Кенджелерге окъунъыз» китабындан)

183-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Мевзу ве эсас фикрини бельгиленъиз. Эсас фикир къайсы джумледе ифаде этильген? Бу джумле метиннинъ къайсы къысмында ерлешкен?

Адлары силинген койлер

Чокъ доландым мен Къырымнынъ бабам юръген чёллерини,
Эдждатларымnidже асыр сабан сюрген чёллерини.

Пычма таштан, кираметли эвлерини къыдырдым,
Халкънынъ джойып къалгъан дертили койлерини
къыдырдым.

Сарыболат, Аджиболат, Акъманайны къыдырдым,
Аджи-Тархан, Джуртчы, Семен, Токъманайны
къыдырдым.

Догъгъан коюм Буюк-Асны тапалмадым, тувгъанлар.
Онъа чокътан «Берёзовка» деген бир ад къойгъанлар.

Шашып къалдым бизим койде осеми деп акъкъайын,
Бир акъкъайын корюнмеди, долансам да кунь сайын.

Къонърат, Къыпчакъ, Къыятларнынъ ады-ёлу силинген,
Анъылмасын деп бир заман башкъа халкълар тилинде.

Бойле бир ал Ер юзүнде, адже, къайды корюльген?
Къабаатсыз койлер биле харитадан сюрюльген.

(Шакир Селим)

184-иш. «Коюмиз (шеэrimiz) акъкъында» серлевалы метин языныз, диалог ве монологларны ишлетинъиз. Джумлелеринъизде баш азаларны сызыкъларнен бельгиленъиз.

**Эм къалын, эм индже созукъ сеслерни
ифаделеген арифлер**

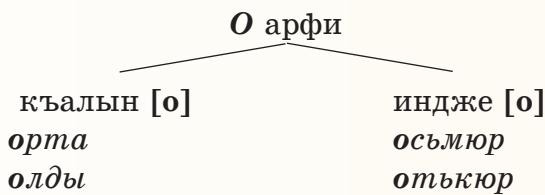
Берильген сёзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан арифлер насыл сеслерни ифаделейлер?

одун
урба
ёл
юз

оте
утю
чёль
тюш

O, у, ё, ю арифлери эм къалын, эм индже сеслерни ифаделейлер.

Меселя: орду, окюнч.

185-иш. Метинни окъунъыз. *O* арфинен кельген сёзлерни теляффуз этип, талиль этинъиз.

Копюрли койнинъ юкъарысында, дагълардан баш алыш койге якъынлашкъанда, эки пытакъкъа айырылгъан деренинъ кенарында, къыргъа битишкен дам эвчикте, энди экиндже асыр омрюонинъ биринджи он йыллыгъыны кечирмекте олгъан бир ихтияр озюонинъ сонъки куньлерини яшамакъта эди.

О, Копюрли койнинъ биринджи сакини эди. Энди багъаналары, сачакълары чюрип, къартнынъ озю киби тиз чёке башлагъан эвчиши — бу ерлерде тикленген биринджи эв эди. Къапусы алдында къораланып алынгъан топракъ — бу ерлерде чекильген биринджи къора эди.

(Юсуф Болат)

186-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы эм къалын, эм индже сеслерни ифаделеген созукъ арифлери акъкъында суаллер бере, экиндже талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

187-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. *O* арфи олгъан сёзлерни талиль этинъиз.

1. Озю темизнинъ юзю ачыкъ олур.
2. Догъру сёз къыллычтан отькюрдир.

3. Омюр этюв — ильге хызмет этюв.
4. Ольген къой борюден къоркъмаз.
5. Озю буюкнинъ сёзю буюк.
6. Сакъынгъан козьге чёп тюшер.
7. Дёнюмсиз ишке башламаз,
Ошекчи ошегини ташламаз.

эали
эеджан
эйилик
эйкель

188-иши. Ашагъыдаки джедвельни толдурынъыз.

Къалын [o] сесинен кельген сёзлер	Индже [ö] сесинен кельген сёзлер
<i>окълав</i>	<i>огрене</i>
...	...

189-иши. Метинни кочюрип, сёзлердеки созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни сызыкъларнен бельгиленъиз: къалын сес бильдиргенни — бир сызыкънен, индже сес бильдиргенни — эки сызыкънен.

Сабадан ягъмур ягъя —
Не къадар тазе ава!
— Мен ягъам,— десе, ягъсын!
Арыкълар сувгъа толсун.
Осер ешиль когетлер,
Чечек ачар тереклер!
Купелер такъар кираз...
Мен де осерим бираз!

(Нузет Умеров)

190-иши. Ашагъыдаки сёзлерде нокъталар ерине индже *о* сесини косьтерген арифни язынъыз.

..гренмек, т..шек, ..кюнмек, д..рт, к..рюшмек, с..нмек, к..р, г..льчик, ч..ль, к..ше, т..лемек, дж..немек, д..гме, к..рьмек, с..з, т..пе, к..бете, г..ль, ..тьмек, ..льчемек, ч..кюч.

 191-иши. Берильген метинни окъунъыз. *О*, *у*, *ё*, *ю* арифлери иле кельген сёзлерни сечип, кочюрип язынъыз, къалын я да индже олгъаныны къайд этинъиз.

Ыргъатнынъ догъгъан ве яшагъан ери Ускут коюнинъ ортасында. Бир джапчыкъынынъ этегинде таштан япылгъан кичик бир эвчик бар. Къапыдан киргенде, кичик ашхане, ондан бир одагъа киресинъ — бу оларнынъ яткъан одасы эди. Шашыладжакъ шей, бу къадар кичик эвде алты джан насыл яшагъан ве сыгъгъан экенлер? Эвлерининъ топракъ дамы, юкъарыдаки къомшуларынынъ азбарынынъ бир парчасы эди.

Ыргъат Къадырнынъ балалыгъы Ускуtte кечти. Секиз яшында кой мектебине къатнап башлады. Талебелер арасында энъ истидатлы, энъ чалышкъырлардан бири эди. Кой мектебини, бутюн дерслерден, аля ишаретинен битирди.

(Эшреф Шемьи-заде)

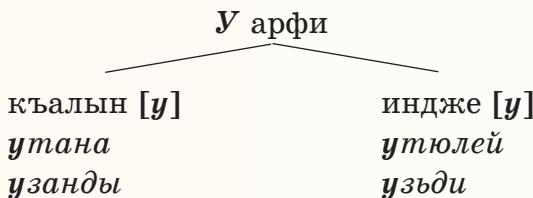
31-инджи ДЕРС

У арфи

Берильген сёзлерни окъунъыз. *У* арфининъ теляффюзына эмиет беринъиз. Бу сёзлерде *у* арфи насыл сеслерни ифаделей?

урба	кутюк
дува	урьмет
узакъ	кунъ
уяна	укюмет

У арфи эм къалын, эм индже созукъ сесни ифаделей.

192-иши. Метинни окъунъыз. У арфинен кельген сёзлерни сечип, созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Юсуф адыны ташыгъан мераметли бир адам къомшусындан чечек фидеси алыш, оны дым топракълы черепке отуртты ве пенджере ичине ерлештирип къойды.

— Ось, Ферузым! — деп, онъа ад да къойды.

Юсуф оны эр кунь саба сувара, тюбюндеки топракъны йымшата ве оны кунешнинъ куйдюриджи сыйджагъындан, эсип кечкен еллерден къорчалай эди.

Эвдекилер де чечекни инсан адынен анъып башладылар. Чечек кунь сайын осъти ве бойгъа кетти. Арадан чокъ кечмен, фиде юксек бойлу, дюльбер бир чечекке чевирильди.

(Самедин Шукурджиев)

193-иши. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы «У» арфи акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

194-иши. Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къалын [y] сесинен кельген сёзлер	Индже [ü] сесинен кельген сёзлер
<i>күура</i> ...	<i>умют</i> ...

195-иши. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз, созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Кунеш артыкъ озюнинъ сачакълы, беяз зиясыны денъиштирген. Къоюджа къызыарып узакътан мунарлангъан тюз-

люкке келип къошуулгъан. **Онынъ** четинден ярым къалакъай шеклинде пейда олгъан **къю** аллыкъынынъ кенарлары акъшам къаранлыгъы башлангъаныны хабер бериджи шинген когильдиримликлернен къаплана башлагъан эди.

Башларында сачакълы сары **пускюллери**, эсе башлагъан салкъынджа ельден япракъларыны бири-бирине ышкъалап, **кя яваштан**, кя котеринки сеснен къытыкълашып ойнашкъян мысырбогъдайлар арасында юксельген, лякин, башынынъ **авурлышыны** котералмагъанларындан себеп, боюнларыны бурып тургъан кунь табакълар артыкъ комюлип, гъайып олгъан **кунешнинъ** кеткен ягъына **мугъайышып** бурулгъанлар.

(Джрафер Гәрафар)

196-иши. Метинни окъунъыз. У арфинен кельген сёзлерни дефтери-нъизге кочюрип язынъыз, созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Муратчыкъларнынъ эви койнинъ энъ башында ёл устюнде эди. Бу алчакъ эвчикининъ юкъары башы ернен тем-тегиз, ашагъы къарчыгъасынынъ да ерден юксеклиги бир саджин бармы-ёкъмы. Къаралты, къора ёкъ.

Майыс айынынъ ортасы эди. Муратларнынъ кою тавнынъ этегинде олгъанындан бус-бутюн ешилликке бурюнген, Муратларнынъ эвлерининъ тёгерегини ешиль, кийик отлар саргъан.

— Мурат! Бар, балам, бир гүгюм сув кетирсе!

Анасынынъ сесини эшиткен Мурат ёл янындаки озъ акъраны балалардан айырылды. О, аман чапып, анасынынъ элинден гүгюмни алды.

(Джрафер Гәрафар)

197-иши. Метинни кочюрип язынъыз. У арфинен кельген сёзлерни сечип, созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Буюк азбар ортасында — чешме. Чешме янында кийиклешкен, тикинли, узун пытакълы бир топ гуль осе. Баарьде онынъ узерини уфакъ, къырмызы гуллер къаплай. Оны бу ерде ким, не заман отурткъан, кимсе бильмей. Эр йыл шу гульниң пытакъларында бир бульбуль пейда ола ве бутюн яз гедже-

лери сабагъадже оте. Бизлер эпимиз о гульни ве о бульбульни севип, оларгъа алышып къалдыкъ. Олар бизни къувандыра эдилер.

(Таир Халилов)

32-нджи ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Нутукъ чешитлери. Икяе

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — **икяе, тариф, фикир юрютюв.**

Икяеде бир де-бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле.

Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиатнынъ, эшъяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла.

Фикир юрюткенде исе, бир де-бир адисе, вакъианынъ себеби, озыара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкүн. Икяеге — *не олды?* тарифке — *насыл?* фикир юрютювге *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкүн.

Нутукъ чешитлеринден бири — икяе.

Икяе — къыскъа бедий эсер. Бу эсерде, адет узьре, бир де-бир къараманнынъ омюринде олып кечкен вакъиа акъкъында икяе этиле.

198-иши. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Метиннинъ мундериджесине насыл суаль къоймакъ мумкүн?

Эшреф Шемьи-заде — халкъ тарафындан танылгъан ве урьмет къазангъан, истидатлы шаирлеримизден. О, озы омрюнинъ къыскъа бир девринде эдебиятыймыз ве медениетимиздинъ юкселюви ве инкишафы саасында чокъ хызметлер косътерди.

Озюни матбуат ве нешрият ишлеринде чалышкъыр ве мукътадир мутехассыс оларакъ, амелий ишлеринен косътерди. Бу алидженап фаалиети ичюн, онъя Озъбекистанда нам къазангъан медениет хадими унваны берильди.

Эшреф Шемьи-заде омрю бою, эсасен, эдебиятнен, поэзиянен озъ иджадынен багълы эди.

(Зиядин Джавтобели)

199-иши. Ашагъыда берильген тертип боюнчада чалышып, юкъарыдаки икягэ серлева къойып, язма шекильде беян этинъиз.

Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этимеге азырланув.

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны аныкъланъыз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

4. Метин нутукъынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.

5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнчада метинни манаджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.

6. Метиннинъ чешитини бельгиленъиз. Метинде къулланаңылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икленъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъызынъ къаралама шекильде язынъыз; тешкерип, хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

200-иши. Ашагъыдаки метинни окъуп, юкъарыда берильген тертиpte агъзавий шекильде икяе этинъиз.

Алим Азамат огълу халкъымыздынъ айтувлы йигити эди. Онъынъ ады тек Къырымда дегиль, та Петербургда падишанынъ озюне белли эди. О, джесюрлиги, алидженаплыгъы, факъыргуфукъареге ярдыmlары, эйиликлери ичюн, халкъ арасында алгъышланып, шимдики заманымызгъа къадар анъыла.

Алим Къарасувбазар якъынларында Копюрли койде дюньягъа кельди. Алим балалыгъындан зеинли ве ишкир эди. О, эв ишле-

рини озю япар эди. Бир кунь бабасынынъ чызмаларынынъ сёкюк ерлерини тикип, ягълап, байрамлыкъ азырлап къойгъян эди. Бабасы, Азамат акъай:

— Аферин, огълум! — дей онъа. — Гузель япкъансынъ. Машалла! Мен сени бир аякъкъапчы этейим.

(Риза Фазыл)

201-иш. Метинни окъунтыз, чешитини бельгиленъиз. Диалог шеклинде берильген метинни монолог шеклинде, озунъизнинъ адынтызыдан икяе этинъиз. Икяе метиннинъизни къыскъадан дефтерге язынтызыз.

Алим даа уфачыкъ олса да, арифлерни язмагъа пек севе. О, эр бир шейни арифлерге бенъзетмеге тырыша. Макъаснен кягъыт кескенде, оны ачып:

— Ана, бу насыл ариф? — деп сорай. Соңъ озю:

— Корымейсинъми ёкъса, бу «Х» арфи, — дей.

Ойнап отургъан еринде тирсеклерини маса устюне къоя да, эллерини тёпеге котерип, пармакъларынынъ уджларыны къавуштыра.

— Бу, меним арфим — «А», — дей гъуурнен.

Алим кягъыт устюнде «А» арфини яза, лякин арифнинъ таячыкълары йыланчыкъларны анъдыра.

— Огълум, бу арифнинъ «аячыкълары» дос-догъру олмакъ керек. Бакъ, бойле яз, — деп, «А» арфини яза.

— Гъалиба, меним къалемим — къыйыш. Онынъ ичюн меним арифлерим къыйыш ола, — дей огъланчыкъ.

— Ёкъ, огълум, сенинъ къалеминъ пек яхши къалем. Тек о, бираз ашыкъа. Оны сабырнен, ашыкъмайып язмагъа огretmek керек.

— Я ким огretedjek? — деп сорады Алимчик.

— Сен огretиrsинъ. О, сенинъ къалеминъ. О, сенинъ сёзюнъни динълер.

Алим элине къалемни алыш, анасы айткъаны киби, язмагъа башлай. Къалем чокъ вакъыткъадже Алимнинъ сёзюни динълемеге истемей. Лякин Алим, пек тырышып, къалемини догъру язмагъа огretti.

(М. Меджитова)

Йотлашкъан арифлер

Берильген сёзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан созукъ сеслернинъ теляффюзыны козетинъиз.

ястыкъ	лякин
ёлджу	тёль
ешиль	чекиль
ювез	тюшюне

E, ё, ю, я арифлери сёз башында, эджа башында ве йымшакълыкъ ишаретинден сонъ эки (йотлашкъан) сесни ифаделейлер. Тутукълардан сонъ бу арифлер бир сес бильдирелер.

202-иши. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан арифлер насыл сеслерни ифаделегенини агъыздан изаланъыз.

1. Аякълар юрьдиқче, къоллар ишсиз къалмаз.
2. Яхшы ниет — яры мал.
3. Ямангъа баш олгъандже, яхшыгъа ёлдаш ол.
4. Ерни кунеш яраштырыр, инсанны — иш.
5. Яманнинъ иши яры ёлда къалыр.
6. Яхшыгъа яман юкъмаз.
7. Юзге еттим — юзюктен оттим.
8. Етимнинъ къарыны еди къат.
9. Яхшыдан унер ал, ямандан узакъ къал.
10. Ярынки ишке бугунъден давран.

203-иши. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы йотлашкъан арифлер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджаннинъ суалларине джеваплана.

204-иши. Ашагъыдаки метинни кочюринъиз. Сёзлерде йотлашкъан арифлериңиң къайды этинъиз.

Яз акъшамы

Серин ельчик эсе, тынчыкъ аваны тазерте. Ешиль тереклер-нинъ артында чалгъы сеси эшитиле.

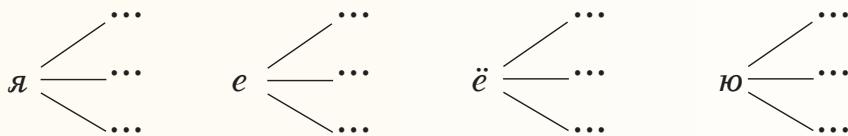
Бугунь байрам. Эр кес — бала-чагъа, ана-баба, яшлар-къызылар кийинген, къушангъанлар, багъча бойлап кезе, кулюшелер. Гузель яз акъшамы.

(Эрвин Умеров)

205-иши. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан арифлериңиң ифаделеген сеслерини изаланъыз.

1. Кичик иш буюк лафтан хайырлы.
2. Хайырлы ишнинъ кечи ёкъ.
3. Ягъмур иле ер ешерир,
Эмек иле иль ешерир.
4. Юргеннинъ ёлу отер,
Яткъанннынъ куню отер.
5. Ер хазине олса,
Сув онынъ джаныдыр.

206-иши. Нокъталар ерине уйгъун кельген сёзлер язынъыз.

207-иши. Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни кочюрип, созукъ сеслериниң чешитлерини косытеринъиз.

Турналар кочелер

Бакъынъыз, балалар,
Турналар **кочелер!**
Сыранен тизильген
Дженюпке кетелер.

Бириси алдында,
Къалгъаны артында,
Токътамай учалар,
Сувукътан къачалар.

Бакъынъыз, балалар,
Турналар корюне,
Узакътан не къадар
Уфачыкъ корюне.

Турналар, турналар!
Сырлы козь турналар!
Булуттан сув ичкен
Чыдамлы турналар!

Айтынъыз, турналар,
Ёлунъыз къаякъкъа?
Къайтынъыз, турналар,
Къайтынъыз бу якъкъа!

(Джемиль Кендже)

34-юнджи ДЕРС

Ё, Ю арифлери

Ашагъыдаки сёзлерни окъунъыз. Ё арфининъ теляффюзыны козетинъиз.

ёкъсул	сёнди
ёлакъ	тёль
ёна	дёнмек
ёкъ	дёрт
ёрулды	тёпе

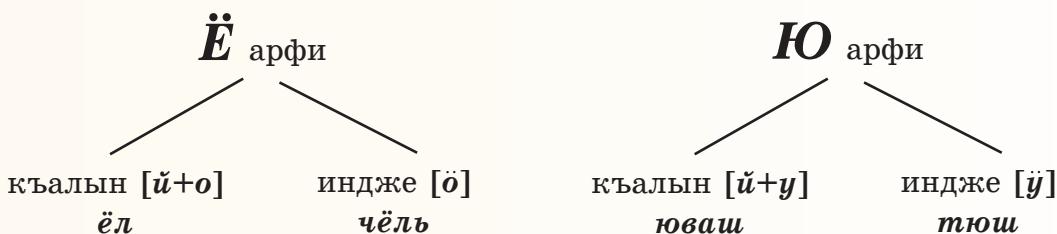
Ё арфи эджа башында йотлашкъан къалын [o] сесини ифаделей [*й+о*]. Тутукъ сеслерден сонъ ё арфи индже [*ö*] сесини ифаделей.

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Эджа башында кельген **ю** арфи насыл сес ифаделей? Тутукълардан сонъ кельген **ю** арфи насыл сесни бильдире?

юкълай	дюгюн
юваш	чюнки
ютты	тюшюндже
ювез	чюрюк

Ю арфи тюрлю сес ифаделей:

- а) эджа башында йотлашкъан къалын сесни ифаделей.
Меселя: *юва* сёзүнде [*й+y*] — къалын сес;
- б) тутукълардан сонъ **ю** арфи индже [*ö*] сесини ифаделей.
Меселя: *тюневин*, чюнки.

208-иш. Метинни окъунъыз. **Ё** арфинен кельген сёзлерни сечип языныңыз. Созукъларны талиль этинъиз.

Зера оджапче, софадаки сеслерни динълеерек, озюнинъ болюнген сёзлерини девам этти:

— Къырымның тарихы, балалар, къадим заманлардан башлана. Бельки сизлер биталарынъыздан ве къартбабаларынъыздан бу адҗайип улькеде догъгъан эфсанелерни, масалларны эшиктендирсингиз. Оларның эксериетинде...

Софагъа немсе офицерлери кирди, къапуны къакъа башладылар.

— Балалар, дерсимиизни ярын девам эттирирмиз, бугунълик етер, — деди оджапче ёргъун давушнен. — Шимди эвлеринъизге дагъылынъыз. Ёлда озь башынъызгъа юрьменъиз. Койде душман барлыгъыны коресинъиз.

(Эмиль Амит)

209-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз, созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Мен мында дөгъмушларымнен **корюшмек** ве раатланмакъ ичюн кельдим. Шаматалы **шеэрден сонъ** бу ерлер пек тынч корюне. Кенъ сокъакъынъ четинде балалар бири-бирини кичик арабачыкъка отуртып, кездирелер, кулюшелер. Олар бу ишнен мешгъуллер. Янларындан кечкен ёлджугъа айланып биле бакъмайлар. Этрафыма козъ ташладым. Эвлернинъ эписи бир бичимде. Пенджерелери сокъакъкъа бакъа, джамлы **аятларынынъ** къапулары азбаргъа ачыла.

(Рустем Алиев)

210-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы «Ё», «Ю» арифлери акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

211-иш. Ашагъыдаки икяени окъунъыз. Индже окъулгъан **ю** арифли сёзлерни язып алынъыз.

Тюневин Рустем достларынен, языджалярнен олгъан корюшүгө барды. Къайткъанда, ягъмур тюбюнде кольмеги сылангъан. Къуругъан сонъ, кольмеги бурюшкен. Рустем, элине утюни алышп, кольмегини утюлейджең олды. Буны корыген къардашы Ульвие, онъа деди: «Рустем, кольмегинъни мен утюлейим, чюнки буны мен сенден гузель япарым. Сен исе, тюкянгъа барып, сиот алышп кель. Мен шимди сиотлю чай ичер эдим».

212-иш. Ашагъыда берильген сёзлерге **-лю** эджасыны къошып язынъыз. Бу сёзлернен агъзаний шекильде джумлелер тизинъиз.

Тюр..., юн..., сиот..., юз..., бой..., гул..., кой..., кул..., сёз... .

213-иши. Ашагъыда берильген сёзлерни эджаларгъа болип язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер уйдурып язынъыз.

Сюрме, сюртмек, чюкюндир, тюневин, тюп, тюрлю, тюс, тютюн, дюльбер, дюрбин, дюльгер, осымюр.

214-иши. Метинни окъунъыз. Къалын ве индже сеслерни ифаделеген ё, ю арифлерини сечип, талиль этинъиз.

Онынъ суса берюви юрегине ятмай эди. Эки мектюп язды — джевап ёкъ. Соңъ телеграмма ёллады, кене чым-чырт. Баланынъ юрегини сынап бакъмакъ истейми... Алла бильсин! Бираз асретлик чексе, къайтып келир беллейми? Дилявер, керчектен де, къасаветлене. Тюшюнджели олып къалды. Кимерде: «Мектюп», — деп сандыракълай.

(Шамиль Алядин)

 215-иши. Ашагъыдаки сёзлерде нокъталар ерине индже ю сесини косытерген арифни язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер уйдурып, дефтерге язынъыз.

К..йди, ..з..м, осым..р, уш..ди, қум..ш, ..рю, ч..к..ндири, ..ск..ль, ..зъг.., ом..р, ..к..мет, ..с, ..нья, ..т, ..з..к, ..ютъмек, ..ртмек, ..шмек, ..рбин.

35-инджи ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Метиннинъ планы

216-иши. Ашагъыда берильген метинлерни дикъкъатнен окъунъыз. Мундериджесине эсасланып, серлевалар къоюнъыз.

I. Бабам табиаты гъает бол, джумерт, мусафирчен, инсан-первер бир адам эди. Чокъ шей корыген, чокъ ер юрьген, чокъ окъугъан, усул джедид усулыны бирден къабул этип алгъан оджалардан олып, озюнинъ табиат гузелликleri ве, затен, табиий дюльберлигини ич бир ер къаясламакъ мумкүн

дегиль дее сайып, бутюн Алма бою, Къачы бою койлерде оджалыкъ эткен.

Анам, Багъчасарайда хасап Мустафа деген бир адамның бирден-бир назлы къызы олгъанына бакъмадан, пек ишсевер, пек чебер экен. Кетен токъур, шербенти, фырланта, явлукъ, юзьбезлер, унчкъурлар токъур, кергеф нагъышлары иле нагъышлар, ве оларгъа орънеклерни озю ясап, тикер эмиш.

(Сабрие Эреджепова)

II. Кунеш бизим улькеде акъшамлыкъ ишини битирди, дигер улькелерде озюнинъ сабалыкъ ишини башламакъ узьре эди. О, бизге акъшам шерифни хайырлады, сачкъан сонъки нурларыны къаршымыздаки юксек дагъ этеклерине авуштырды.

Эреджеп еринден турды, савутларны чокъракъ сувунда ювды, чадыргъа алыш кирди. Джеп фенерининъ ярыгъы саесинде кошеде асылы кеманени тапкъан сонъ, фенерини сёндюрип, тышкъа чыкъты.

Кеманенинъ къылыч киби индже сеси къаранлыкъ сукюннетте янъгъырады, къаршыдаки дагъынинъ гурь, ешиль дива-рына урунып, о, кери къайтты. Эреджеп бир талай сусты, о, акс саданы динълеп турды, сонъра текrar чалды.

(Рустем Алиев)

217-иш. Ашагъыда берильген анълатманы дикъкъатнен окъуп, 216-нджи иште берильген I метиннинъ планыны тизинъиз.

Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунтыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны аныкълантыз.
2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.
3. Метинни мундеридже джеэттен къысымларгъа болюнъиз.
4. Планнынъ къарапала маңыздылыкъынтыз: планнынтызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планнынъ къысымлары бири-биринен бағылымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?
5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяле эте билирсизми?
6. Къарапала маңыздылыкъынтыз: планнынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

218-иши. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, диалог тизинъиз. Бир талебе — эдебият оджасы «Къырымтатар аталар сёзлери» мевзусында суаллер бере, экиндjisisi — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суалерине джеваплана.

219-иши. Ашагъыда берильген мевзуладардан бирине метин язынъыз.

1. Сыныфымызда олып кечкен меракълы вакъиа.
2. Кезинтиде олып кечкен меракълы вакъиа.

Язмагъа азырлангъан вакъытта, бир сыра тевсиелерге риает этинъиз:

1. Эр бир мевзуны тарифлегенде, сейир эткен меракълы вакъиаларны муайенлештирмек керек.
2. Хатырланызы: не ерде, не вакъыт, насыл вазиетте сиз меракълы вакъианы коръдинъиз. Сизинъ дикъкъатынъызын нелер джельп этти? Козетювлерден сонъ, насыл нетиджелер чыкъардынъыз?

36-ндженди ДЕРС

Я арфи

Ашагъыда берильген джумледе **я** арфинен кельген сёзлерни эджалап окъунъыз. Эджа башында ве тутукълардан сонъ кельген **я** арфининъ фонетик хусусиетлерини козетинъиз.

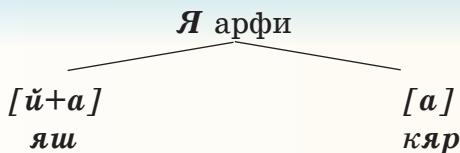
Суфьяннен Лятифе отьmek тюкянына бардылар, лякин, отьmek баят олгъаны ичюн, ялынъыз бир дане алдылар.

Я арфи эджа башында **къалын [й+a]** киби окъулыр.

Меселя: ярын, якъын, баят, таякъ, къая, баягъы, ялы, яза, къоя, чая.

Базы тутукъ сеслеринден сонъ я арфи индже [a] сесини ифаделей.

Меселя: кягъыт, кяр, Кямиль, тюкян, кяде, пилики (таш), лянет, лякин, ляле.

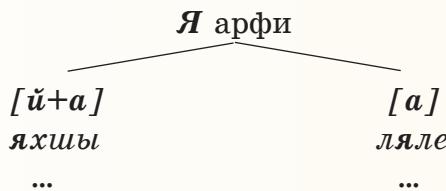
220-иши. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. [ү+a] сесини ифаделеген я арифлеринъ тюбюни бир сызыкънен, [a] сесини ифаделеген я арфининъ тюбюни эки сызыкънен сыйынъыз.

1. Кямиль имтианлардан яхшы баалар алып, университет талебеси олды.
2. Ярын ягъмур ягъаджакъ экен.
3. Мустафа агъа аризаны кятипке яздырды.
4. Оджа имля янълышларыны тюзетти.
5. Эльдар, тюкяндан къайтаяткъанда, къартийге ярдым этти.
6. Элиндеки лялелер онынъ беяз антерине пек яраша.
7. Спортчылар ярышлашалар.
8. Авекярлар санада янъы пьеса къоялар.

221-иши. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Я ве ё арифлерини ифаделеген сеслерни бельгиленъиз.

1. Яхшы киши яман сёз айтмаз.
2. Ямангъя баш олгъандже,
яхшыгъя ёлдаш ол.
3. Яхшылыкъ яманлыкътан къуветлидир.

222-иши. Ашагъыдаки джедвельни девам этинъиз.

эляк
фелякет
лячере
илян

223-иши. Ашагъыда берильген метинни кочюрип, йотлашкъан сеслерни ифаделеген сёзлерни бельгиленъиз.

...Сериндже бир ель эсе. Күнеш йылтырай, амма сыйджагъы чокъ дуюлмай. Яз дюнъянен сагълыкълашты. Кузъбабай таягъыны саллап келеята. Ешилликлеринъ чырайы денъиши.

Къаршыдаки буюк дагъларның япракълары сырлангъан, аллангъан, пуллангъан.

(Абибулла Одабаш)

224-иш. Ашагъыдаки ибарелерни кочюрип язынъыз. Я арифлерининъ ифаделеген сеслерини талиль этинъиз.

1. Селям алейкум!
2. Хайырлы яшлар олсун!
3. Алла ярдым этсин!
4. Яхшы тюшлер корюнъиз!

Бу ибарелер не заман айтыла? Юкъарыдаки ибарелерни къулланып, «Догъгъан кунюм» серлевалы субет тизинъиз.

225-иш. Ашагъыдаки сёзлерге нокъталар ерине къалын я да индже, дудакълы я да дудакъсыз созукъ сеслерни косытерген арифлерни язынъыз.

Т..ш, т..ш, т..ш, т..ш, т..ш; ..зды, ..зды, ..зды; ..ч, ..чъ; б..ш, б..ш, б..ш; къ..ш, къ..ш, къ..ш, къ..ш; с..з, с..з, с..з, с..з, с..з; б..р, б..р, б..р, б..р, б..р; ..тты, ..тты, ..тты, ..тти; ..р, ..р, ..р, ..р; ч..й, ч..й; б..л, б..л, б..ль, б..ль, б..ль.

226-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Салядин бу юртта эр **шайни** озю къургъан, озю ясагъан. О себептен азбарда, аранда, куместе — эписинде **нумюневий** тертип сезильмекте. Къарысы — Тензиле, намуслы, хош черели, толу **мучели** къадын, ходжасының къатты табиатына ве талап кярлыгъына, кимерде шефкъатлы ве алидженаап экенлигине алышкъан.

Дюльгер, адети узьре, эр кунь танъда турып, чананы **еке**, **явлукъ** ичине бир коше отымек, бир баш сарымсакъ къойып, Фикрет иле дагъгъа чыкъып кете. Эв шиирлери **Сейяреге** къалдыра.

(Шамиль Алядин)

Къалын, индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер (текрарлав дерси)

227-иши. Ашагъыдағи суаллерге джевап беринъиз.

1. Созукъ сеслерни ифаделеген къач ариф бар?
2. Бу арифлерни оқъугъанда, акъ джигерден чыкъкъан ава акъымы агъыз бошлугъындан насыл кече?
3. Къалын сеслерни теляффюз эткенде, тилимиз къайда чекиле, агъызымыз насыл ачыла?
4. Индже сеслерни теляффюз эткенде, агъызымыз насыл ачыла, тилимиз къайда чекиле?
5. Даима къалын ве даима индже сеслери насыл арифлернен косътериле?
6. Эм къалын, эм индже сеснен оқъулгъан созукъ арифлерни айтынъыз.
7. **Ё** арфи эджа башында ве тутукъ сеслерден сонъ насыл сеслерни ифаделей?
8. **Ю** арфи эджа башында ве тутукълардан сонъ насыл сеслерни бильдире?
9. **Я** арфи эджа башында ве тутукъ сеслерден сонъ насыл оқъулыр?

228-иши. Ашагъыдағи джедвельни эзберленъиз.

Къалын, индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Даима къалын сес ифаделеген арифлер	Даима индже сес ифаделеген арифлер	Эм къалын, эм индже сес ифаделеген арифлер
<i>a, ы, я</i>	<i>и, е, э</i>	<i>о, у, ё, ю</i>

229-иши. Ашагъыдаки сёзлерни эки сырғаң язып алынъыз: биринджи сырғаң — къалын созукъ сеснен кельген сёзлерни, экиндjisine исе индже созукъ сеснен кельген сёзлерни.

Эвимиз, тахта, пенджере, оджакъ, индже, къурды, рафлар, юксек, скемле, къашыкъ, шекерлик, балабан, къолтава, кольмек, софра, макъас, саба, сютлюк, пычкъы, куречик, оюнджакъ, чапаламакъ, кирмек, чыкъмакъ.

230-иши. Ашагъыдаки джедвельни толдурынъыз.

Къалын созукъ сеслернен кельген сёзлер	Индже созукъ сеслернен кельген сёзлер
...	...

231-иши. Шиирни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерде созукъларны талиль этинъиз.

Алтындан къыйиметли
Бир сёз бар алемде,
Лугъатнынъ башында
Бир **саифесинде**.
Инсанлыкъ о сёзни
Козюнден зияде
Сакътлыкънен сакълай эм
Кокюс **къафесинде**.
Барышыкъ! — Алемде,
Тиллерде дестан.
Бу сёзнен улу ве
Дюльбер эр **инсан!**

(Ремзи Бурнаш)

232-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Сёзлерде олгъан созукъ сеслернинъ фонетик хусусиетлерини талиль этинъиз.

Кой соқъакъларында, тар аралыкъларда койлюлер пейда олып, бирер-экишер джамииге догъру ашыкъа башладылар. Бираздан, джамининъ кичик софачыгъы папуч, къатыр, чарыкъларнен толып, ичериде уйле намазы башланды. Даа бана минаре устюнден джемаатны дуагъа чагъыргъан Ресуль эфенди, энди минберге кечип, бурун астындан джумалыкъ хутбесини — ваазыны окъумакъта эди.

(Юсуф Болат)

233-иши. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы къалын, индже сеслер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суалларине джеваплана.

234-иши. Берильген сёзлерни джедвельге ерлештиринъиз.

Ургъу, домуз, чёмюч, оксюз, созукъ, тутукъ, куллюк, бойнуз, гугюм, енъге, юзюк, къуту, къомшу, бутюн, олюм, солукъ, кузьгю, гъурур, чёкюч, чубукъ, пускюль, мушкюль, нохут, тюшюндже.

Къалын созукъ сеслернен кељген сёзлер	Индже созукъ сеслернен кељген сёзлер
...	...

38-инджи ДЕРС

Дудакълы ве дудакъсыз созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

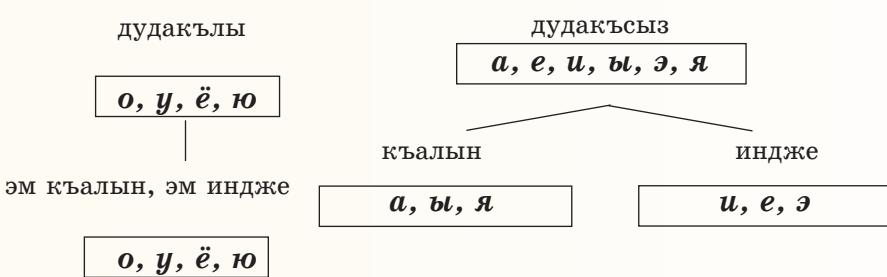
Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Сол ве онъ тарафтаки сёзлердинъ созукъларыны тенъештиринъиз. Къайсы созукъ арифлерни окъугъанда, дудакълар тёгереклене ве огге узана?

ята	ую
эль	ёл
ине	он
ышыкъ	ушюй

Дудакъларнынъ иштирак этювине коре созукъ сеслер эки чешитке болюнелер: *дудакълы* ве *дудакъсыз*. Дудакълы сеслерни ифаделеген арифлер: *о, у, ё, ю*. Дудакъсыз сеслерни ифаделеген арифлер: *а, е, и, ы, э, я*.

Дудакълы ве дудакъсыз сеслер къалын я да индже олалар.

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

235-иши. Метинни кочюрип язынызыз. Дудакълы созукъ сесни косътерген арифлернинъ астыны бир сызыкънен, дудакъсызларны эки сызыкънен сызынызыз.

Кузъ кельди. Сувукъ ягъмурлар ягъя. Авушыджы къушлар сыйджакъ мемлекетлерге учып кетмеге азырланалар.

Бу учып кетүү чешит къушларда чешит тюрлю ола. Къушлар озь ерлеринден уфакъ сюрючиклернен кочелер. Джениюпке якъынлашкъянда, сюрючиклер бир ерге къошуулалар, бир къач бинъ къуш ола ве илериге дөгъру булутдай олып кетелер.

Къушларнынъ бир сою куньдюз учалар, геджелери исе раатланалар. Чокъусы геджелери де учалар. Авушув вакътында чокъ къуш гъайып ола.

(A. Къарабаш)

236-иши. Ашагъыдаки джедвельни толдурынызыз.

Дудакълы, дудакъсыз сеслерни ифаделеген арифлер

Дудакълы	Дудакъсыз
...	...

237-иши. Нокъталар ерине дудакълы созукъ сесни косътерген ариф язынызыз. Бу сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Ач — ..чъ	сай — с..й
чакъ — ч..къ	ал — ..л
къаш — къ..ш	бир — б..р
сат — с..т	серди — с..рьди
сары — с..рю	кечти — к..чти

238-иши. Ашагъыда берильген ибарелерге джевапларыны язынъыз. Сёзлерде олгъан дудакълы ве дудакъсыз созукъ сеслерни косътерген арифлернинъ астыны сызынъыз.

Сагълыкънен барынъыз! — ...
Гедженъиз хайыр! — ...
Огъурлы ёллар олсун! — ...
Ёлунъыз ачыкъ олсун! — ...

Е лджу
лакъ
нгъа
ргъун

Бу ибарелер ярдымынен джумлелер тизинъиз.

239-иши. Ашагъыдаки джедвельни девам этинъиз.

Дудакълы созукънен кельген сёзлер	Дудакъсыз созукънен кельген сёзлер
<i>утю</i>	<i>этө</i>
...	...
...	...

 240-иши. Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Дудакълы созукъ сеслерни косътерген арифлерни бир сызыкънен, дудакъсыз сеслерни косътерген арифлерни эки сызыкънен сызынъыз.

Коюмизнинъ этрафы дагълыкъ, багъчалыкъ ве багълыкъ. Ортасындан козь яшы киби темиз сувлар акъмакъта. Узун бойлу ешиль сельби тереклери коюмизни яраптыра. Багъчаларнынъ татлы, сувлу емишлери эр кесни озюне джельп эте.

Кузь емишлериининъ энъ лезетлилеринден бири юзюмдир. Юзюм багъда етишир. Юзюмнинъ пек чокъ джыныслары бардыр. Меселя, мускат, шашла, чавуш, шабаш ве башкъалары. Къырымда юзюм багъларынынъ чокъусы ялы боюндадыр. Дагъ этеклери ве чөль районларында да юзюм багълары япалар.

(A. Къарабаш)

*Нутукъ инкишаты дерси***Табиатны тарифлев**

Биз куньде бир де-бир инсанни, предметни, айванны тарифлеймиз. Тариф — нутукънынъ бир чешити. Тарифлемек — бир де-бир эшья, адисенинъ аляметлерини ачып косытермек, изаламакъ, тариф этмек.

241-иши. Ашагъыда берильген метинлерни дикъкъатнен окъунъыз. Бу метинлерде тарифленген адисе, вакъиаларны бельгиленъиз.

I. Огюмде денъизнинъ аджайип манзарасы ачылды. Тезден учурым кенарына кельдим. Ашагъыда, теренликтө эпкин далгъалар шувулдап келип сары топракъкъа уруна, сонъра кери чекилелер. Олар къадим заманлардан бери бу ерни шыбалай ве кемирелер. Ихтияр чөльнинъ этеклерини парча-парча этип, къопарып ала, ютып йиберелер. Шунынъ ичюн бу якъта денъиз пек сай.

Ювунаджагъым кельди. Учурым бою юрип, эниш ер къыдырыдым. Кичик деречикке тюшип, апансыздан кене банаки тозлу ёлчыкъкъа чыкътым. О, мени саильге алыш кельди.

(Рустем Алиев)

II. ...Къыйыш-къонъгъур, сонъу ёкъ тозлу ёл. Бу ёл бою бир кичкене колетке кете. О, де токътай, де юре, лякин пек яваш кете. Бу, яхшы белли олмагъан, арыкъ, сарышын бетли огъланчыкънынъ кольгеси. Огъланчыкъ кольгенинъ устюне бастым дегенде, о, табанларынынъ астындан чыкъып къача, де сагъ, де сол тарафкъа чыкъта, чокъусы баланынъ огюnde юре, балачыкъ онынъ устюне басалмагъанына тарсыкъа.

(Эскендер Фазыл)

III. Табиатнынъ озю онъа бу топракъта осымекни, оны яраштырмакъны, озы емишлеринен ве озы вуджудынен бутюн джанлы барлыкъны бакъмакъны укюм эткен.

Къушлар, йыланлар, айванлар тынчыкъ яз куньлери саба онынъ ине-япракъларында, пытакъларында, къабугъында топлангъан чыкъларны ялай билелер. «Эпинъизге етер, аш да етер, ер де етер!»

Адамлар да онда дефаларджа озы башларыны сакълап, шу чамгъа сыгъынгъандырлар. Къуру пытакълар узун къыш геджелери ерли дагълынынъ оджагъында янар экенлер, эгер омюр бою топлагъан озы сыйдагъынъны аямасанъ, ольгенден сонъ да инсанларгъа хызмет этмек мумкюн деп огретерек, онъа улу аят къыссасыны икяе эткендирлер.

Чамнынъ шуретине аджайип йырлар иджат этильди!

(Амет Адиль)

IV. Юксек армут тереги буюк бир ёргъунлыкънен пытакъларыны саллай, дерсинъ, о, пек яман ушюген де озюнинъ бу арекетлеринен кевдесини иситмек истей. Онынъ тёпесинден гъафлеттен яшын яшнады ве шу ань ерге тюшти. Бундан сонъ къулакъ тындырыдьжи шатырды къопты. Мен, ер-кок титреди деп, зан этем...

Ягъмур энди сийреклешти, кок гудюрдилери узакълардан эшитиле. Ешиль сувлу гольчик башында тургъан терек, озюнинъ гъам-кедерини айтып бильдирмеге истеген адам киби, башыны кене тёбен алыш, гольчикнинъ сувуна бакъып тура. Онынъ сувгъа салынып тургъан пытакълары, сачлары дагъылгъан гъамлы бир къызыны анъдыра.

(Эннан Алимов)

242-иши. Юкъарыда берильген дёрт метинден бириisinинъ, мундериджеси боюндура планыны тизип, дефтерге язынъыз.

243-иш. Берильген ресимге бакъып, «Яз ягъмуры» серлевалы тариф метини языңтыз.

Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Шимдики къырымтатар эдебий тильде, тутукъ сеслерни косьтермек ичюн 25 дане ариф бар: *б, в, г, ғъ, Ә, ж, з, й, к, қъ, л, м, н, ңъ, п, р, с, т, ф, х, ү, ч, дж, ш, ў*.

Булардан *ж, ү, ў* арифлери тек башкъа тиллерден кирген сёзлөрде ишлетиле.

Пейда олув ерине коре, тутукъ сеслер эки буюк чешитке болюнелер: 1) *дудакъ тутукълары*, 2) *тиль тутукълары*.

1. *Дудакъ тутукълары* эки дудакъ я да дудакъ ве тишлер иштирак этювинен япылалар. Бу тутукълар ашагъыдаки арифлөрнен косьтерилелер: *б, п, м, в, ф*.

2. *Тиль тутукълары* тильнинъ ог къысмында, ортасында я да артында пейда олалар: *т, н, Ә, р, л, с, ш, ж, з, дж, ч, ү, ў, й, к, г, ңъ, ғъ, қъ, х*.

244-иши. Метинни окъунъыз. Дудакъ тутукъларынен ве тиль тутукъларынен башлангъан сёзлөрни эки сырагъа болип язынъыз.

Огюмде чёль корюнди. Айланчыкъ, тозлу ёл, чёльни кестирип, къайдадыр кете. О, манъя: «Юрь, санъа даа корымеген ерлеринъни косьтерейим», — деген киби келе. Кери къайтмакъ истемейим, эп илери адымлайым.

Июль қунеши аваны къыздыра. Аякъкъапларымнынъ тозуны къакъайым деп, ёлнынъ четине чыкътым. Козюме мор, сары чечеклер чалынды. Бу адҗайип чечеклерни топламагъа тутундым ве уйле олгъаныны дуймай къалдым. Этрафыма бакъындым. Сол тарафта, бираз авлакъта, тёгерек дамлы эвчик корюнди. Онъа дөгъру адымладым, эппейи якъынлашкъан сонъ, онынъ эв олмагъаныны бильдим.

Дженк йылларында япылгъан дот экен. Арадан чокъ йыллар кечкен олса да, дешетли чатышманынъ излери даа силинмеген.

(Рустем Алиев)

245-иши. Ашагъыда берильген джедвельни толдурынъыз.

Пейда олув ерине коре тутукъ сеслерни косътерген арифлер

Дудакъ тутукълары	Тиль тутукълары
...	...
...	...

246-иши. Берильген тезайтымларны тез ве дөгъру теляффюз этмеге ограйнинъиз. Дудакъ ве тиль тутукъларыны бельгиленъиз.

Къабакъны къакъкъанда
Этеми такъ-такъ?
Тыгъыртсанъ ашагъы,
Кетеми тап-тап?
Пишкенми, чийми?
Истесенъ, ач бакъ.
Лезетин бильмекчюн,
Астына от якъ!

Учъ къатлы, учъ тезайтым,
Бир кунь эгерлеп атын.
Энген озенге якъын,
Тюшюнинъ, янъылманъ
сакъын,
Ёлда джоюлгъан айтым,
Тап да, башкъадан айтынъ.

(Билял Мамбет)

247-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде тутукъ сеслерни талиль этинъиз.

Айшечик, инджечик бойнуны узатып, газетадаки ресимни дикъкъатнен бакъты.

— Анай, мен де йылдызларгъа учмакъ истейим! — деп къычырды Айшечик ве бабасынынъ тизлеринден тюшип, анасынынъ янына барды. Газетаны озь элине алыш, бир даа ресимге бакъты.

Анасы къакъылдап кульди ве къызынынъ къувурчыкъ сачларындан сыйпап:

— Окъуп буюсенъ, бу истегинъ де ерине келир, — деди. — Лякин истек деген шей эр дайм къавий олмалы, онъа джангонъюльден ынтылмалы. Анълайсынъмы? Заары ёкъ, буюсенъ, эр шейни анъларсынъ.

(Эмиль Амит)

248-иши. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерде тутукъ сеслеринъ чешитлерини бельгиленъиз.

Куку къушунынъ сесинден уяндым. О, тосат-тосат башыны, saat ичиндеки къафестен чыкъарып, кукулай эди. **Динълендим.** Эвде, гъалиба, **кимсе ёкъ,** эр кес эрте-ярыкъ ишке кеткен. **Кийинип,** азбаргъа чыкътым. Аран ичиндеки пиченнинъ къокъусы бурнума урды. Ичимни толдурып нефес алдым. **Чешмеде** бетимни ювдым. Сонъра аятта, софра устюндеки отымектен бир тилим кесип, копюрте-копюрте **сарымсакъладым,** сют толу **мешребени** огюме чектим.

Ичериden saatнынъ тыныкъ сеси эштильмекте. Азбарда зердали тереги устюндеки къушчыкъларнынъ чивильдисине динълене-динълене бираз къапындым, кене тышары чыкътым.

(Рустем Алиев)

249-иши. Шиирни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлеринъ созукъ ве тутукъ сеслерини талиль этинъиз.

Чёльге чыкътыкъ, джыйдыкъ чечек,
Ялан дегиль, айтам керчек.
Пападие, сары ляле,
Эбен комеч, къокъла чечек.

Фатма, Амет, Эсмашерфе —
Кеттик бизлер чёльге эрте.
Эр кес джыйды севгенини,
Мен топладым тек мелевше.

(Аблязиз Велиев)

Сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан тутукъларны бири-биринен тенъештиринъиз. Бу арифлернинъ къайсы бири давушнен, ангиси шувултынен айтыла? Къайсы бирилерининъ теляффюзында сес безлери иштирак эте?

бара	пара
вакъыт	факъат
гуллер	кулер
дам	там
джилек	челек
заман	саман
гъалипплер	къальпплер

1. *M, н, нъ, л, р* арифлерини окъугъанда, давуш эши-тиле (*сонор сеслер*);
2. *Б, в, г, гъ, д, ж, з, й, дж* арифлерини окъугъанда, эм давуш, эм шувулты эшитиле (*янъгъыравукъ сеслер*);
3. *П, ф, к, къ, т, с, ш, х, ч, ү, ў* арифлерини окъу-гъанда, тек шувулты чыкъа (*сагъыр сеслер*).

Тутукълар	Чифтли	Чифтсиз
Янъгъыравукъ Сагъыр	б, в, г, гъ, д, дж, ж, з н, ф, к, къ, т, ч, ү, ў	л, м, н, нъ, р, й ү, х, ў

250-иши. Ашагъыда джедвельни мисалларнен толдурынъыз.

Янъгъыравукъ тутукънен башлангъан сёзлер	Сагъыр тутукънен башлангъан сёзлер
...	...

251-иши. Ашагъыда берильген сёзлерде нокъталар ерине тутукъларнынъ янъгъыравукъ чифтлерини язынъыз. Бу сёзлернен бирер джумле тизинъиз.

Акъа — а..а, ис — и.., сес — се.., тава — ..ава, тюс — тю.., эски — э....и, фысылты — ..ы..ыл..ы.

252-иши. Ашагъыда метинни кочюрип язынъыз. Сагъыр тутукъларны бир сызыкънен, янъгъыравукъ тутукъ арифлерни эки сызыкънен къайд этинъиз.

Сентябрь айынынъ сонъки куньлери эди. Кунешнинъ сыйджагъы эксильген. Чёллерде, къырларда отлар къурумагъя, багъчаларда япракълар саармагъя башлагъан эди.

Мавы къанатлы, къара бенечиклери олгъан, коқ козълю, назик аякълы, севимли кобелечик къонмагъя бир чечек я бир ешиль от тапалмай, къайгъыланып юре эди.

Бир кунь кобелечик де омюрининъ биткенини тюшюнип юргенде, къаршыдан къалын къурсакълы, къара козълю, сары къанатлы, токъал бурунлы бир балкъуртнынъ кельгенини корьди.

(*Абдулязиз Герайбай*)

253-иши. Ашагъыда берильген сёзлерни джедвельге ерлештириңиз.

Сагъыр тутукълы сёзлер	Янъгъыравукъ тутукълы сёзлер
...	...

чий — джый, чай — джай, эски — эзги, адым — атым, куль — гуль, аз — ас, джан — чанъ, джам — чам, дерс — терс, пычакъ — быджақъ, якъ — ягъ, такъ — дагъ, заман — саман, вакъыт — фактат, ягъды — якъты, агъыр — акъыр.

254-иши. Кроссвордны толдурынъыз.

- Тишлери чокъ, тишлемей.
- Эки келиним бар: «Кель-кель» — десем, кельмей, «Кельмекельме», — десем, келелер.
- Аран толу акъ тавукъ.
- Мени айры ашамайлар, Менсиз де ич яшамайлар.
- Дагъдан келир арапчыкъ, Аягъында чорапчыкъ.

¹ Т							
² у							
	³ Т						
		⁴ у					
⁵				Къ			

255-иши. Нокъталар ерине янъгъыравуку тутукъларнынъ сагъыр чифтлерини язынъыз.

Бара — ..ара	джам — ..ам
авда — а....а	тюз — тю..
гуль — ..уль	бек — ..ек
багъ — ба..	аз — а..
адым — а..ым	був — пу..

абер
авъяр
адим
айыр
алкъ

Нутукъ инкишафы дерси

Фикир юрютов метини

Фикир юрютов метинине не ичюн? киби суаль къоймакъ мумкун.

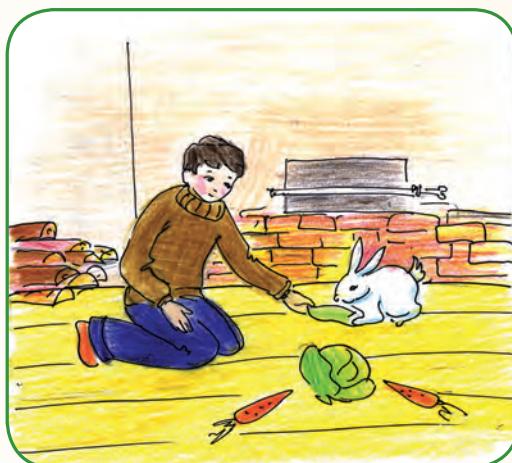
Фикир юрютов метининъ язув тертиби:

- Беян этеджек фикринъизни къысқъя ве анълайышлы шекильде тизинъиз.
- Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе, вакъ-иалардан мисаллар кетиринъиз.
- Беян эткен фикринъизни нетиджеленъиз.

Фикир юрютов иншасынынъ схемасы:

1. Эсас фикир.
2. Исбатлар:
 - a) ...;
 - б) ...;
 - в)
3. Нетиджелер.

256-иш. Берильген ресимни дикъкъятнен сейир этип, «Тавшанчыкъ» серлевалы фикир юрютов иншасы язынызыз.

Текрарлав дерси (фонетиканы текрарлав ве пекитюв)

Суаллерге джевап беринъиз.

1. Созукъ сеслерни ифаделеген къач ариф бар?
2. Къалын сеслерни теляффюз эткенде, тилимиз къайда чекиле, агъызымыз насыл ачыла?
3. Индже сеслерни теляффюз эткенде, агъызымыз насыл ачыла, тилимиз къайда чекиле?
4. Даима къалын ве даима индже сеслери насыл арифлернен косътериле?
5. Эм къалын, эм индже сеснен оқъулгъан созукъ арифлерни айтынъыз.
6. Шимдики къырымтатар эдебий тилинде, тутукъ сеслерни косътермек ичюн къач дане ариф бар?
7. Пейда олув ерине коре тутукъ сеслер насыл группаларгъа болюнелер?
8. Къайсы сеслер тиль ве дудакъ тутукълары сайылырлар?
9. Насыл тутукълар сагъыр ве янъгъыравукъ чешитлерге кирелер?
10. Эджа ве ургъунынъ аляметлерини изаланъыз.

257-иш. Ашагъыдаки икяе парчасыны кочюрип язынъыз. Къайд этильген сөзлернинъ фонетик талилини этинъиз.

Фонетик талиль тертиби:

1. Сес ве арифлернинъ микъдары (не къадар сес, къач ариф нен косътериле?).
2. Эджаларнынъ микъдары ве чешитлери (ачыкъ, япыкъ).
3. Ургъулы ве ургъусыз эджалар.
4. Созукъ сеслернинъ хусусиетлери (къалын-индже, дудакълы-дудакъсыз).
5. Тутукъ сеслернинъ хусусиетлери (сагъыр-янъгъыравукъ).

Олар татлы ве **къокъулы** балны чечеклерден **топлайлар**. Балкъуртлар инсанлар ичюн пек файдалыдырлар. Балкъуртлар пек низамлылар. Бир группасы чечеклерден бал топлай. Экиндjisи **ювада йымырта** къозлай. Бу йымырталардан яш балкъуртлар мейдангъа келе.

(A. Къарабаш)

258-иш. Метинни окъунъыз. Сёзлердеки созукъ сеслерниң хусусиетлерини талиль этинъиз.

Эали тек джума куньлери озь хызмети иле мешгъуль ола...
кой этрафындаки къырларда кутюклерни тюбю-тамырындан сёkip, ташлардан темизлеп, мийра, яхуд чайырлар ясай, оларда богъдай сача, себзеват асрай. Амма эльде этильген бу кичик берекет кечиниш ичюн кяфи дегиль. О себептен, койлюлер танъда тёшектен къалкъып, бир кесек отымек ве бир баш сарымсакъ алып, богъчалап, юксек дагъларгъа кете, бутюн кунь къаяларгъа, сырымларгъа тырмашып, доланып, акъшам, кеч олгъанда, аркъаларында ярымшарчувал фындыкъ, ювез, яхуд ахлап иле әвге къайтып келелер.

(Шамиль Алядин)

259-иш. Схемаларгъа эсасланып сёзлер язынъыз.

Шартлы бельгилер: ○ — созукъ сес, △ — тутукъ сес.

○△○

○△△○

△○△○

△○△○△

...

...

...

...

260-иш. Ашагъыдаки джедвельни толдурынъыз.

Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер		
сагъыр	сонор	янъгъыравукъ
...

261-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тутукъ сеслерини талиль этинъиз.

Тамам бу гедже **къаравуллыкъ** Рефатнынъ невбетине кель-генинден, Рефат, къаянынъ устюндеки буюк эмен агъачынынъ къувушына **кирип** сакъланараракъ, этрафы **козьден** кечирмеге башлады. Гедже зиядесиле къаранлыкъ, узакътан ич бир шей корыменинъ чареси ёкъ. **Ялынъыз** чытырдыдан кельген кишини дуймакъ мумкүн эди.

(Джемиль Сейдамет)

262-иш. Схемаларгъа бакъып, сёзлерни дефтеринъизге язынъыз.

с × з	т × ш	къ × ш
с ● з	т ● ш	къ ● ш
къ × рт	с × з × къ	
къ ● рт	с ● з ● къ	

Шартлы бельгилер: × — дудакъсыз сес,
● — дудакълы сес.

263-иш. Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ созукъ сеслерини талиль этинъиз.

Ана тили

Догъгъан еринъ Къырым сенинъ,
Эр тильнинъ бар догъгъан ери.
Догъгъан еринъ киби дюльбер,
Аджайиссинъ, Ана тили!

Откъа атты, ерге къатты,
Не япмады отмюш санъа!..
Откъа кирип, кульден чыкътынъ
Сен халкъымны яшатмагъа.

(Идрис Асанин)

264-иш. «Йылнынъ энъ гузель мевсими» серлевалы метин язынъыз. Джумлелеринъиздеки сёзлерде созукъ ве тутукъ сеслерни къайд этинъиз.

Нутукъ инкишафы дерси

Ресим узеринде иш

265-иши. «Бизим къоранта» ресимини дикъкъатнен бакъынъыз. Мында тасвирленген инсанларның къыяфетлерине ве аректлерине эсасланып, тарифлейиджи инша язынъыз. План тизип, серлева уйдурынъыз.

Къалын, индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Сёзлернинъ тамырында кельген созукъ сеслерни талиль этинъиз.

азбар	эзбер
панджа	пенджере
орду	орътию
юкълай	тюше

Сёз тамырында созукъ сеслер я къалын, я индже олалар. Меселя: *ана, ине, акъа, еке* киби.

Базы эджнебий тиллерден алымна сёзлер бу къайдеден истисна ола.

Меселя: *газета, талебе, дивар, тарих, макъале* киби.

266-иши. Берильген метинни окъунъыз. Къалын, индже созукъларнынъ имлясыны талиль этинъиз.

Чиркий учып кельди ве арслангъа шойле деди: «Сени пек къуветли деп айталар. Сен тишлеринънен кемире, панджаларынънен тырнай экенсинъ. Бунынъ керчек олгъаныны анъламакъ ичюн, сенинънен курешмек истейим. Къоркъмасанъ, чыкъ къаршыма!».

Арслан, тишлерини сыкъып ве чырайны сытып, озъ къарамалыгъыны чиркийге бильдирмек истеди. Чиркий, вызылдал, арсланнынъ чыплакъ бетини, бурнуны тишлемеге башлады. Арслан ачувланып, озъ бетини панджаламагъа ве тырнамагъа башлады, бетининъ териси сыйдырылып, къангъа боянды ве арсланнынъ такъаты битип, ерге йыкъылды.

(Халкъ масалындан)

267-иши. Метин парчасыны кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине, къалынлыкъ-инджелик къаидесине эсасланып, келишкен созукъ арифни язынъыз.

Бааръ кельди

Сабырс..зл..кънен бекленильген бааръ кельд.. . Артыкъ авал..р къызд.. . Тышта къышн..нъ къулакъл..рн.. кираз киби къызарткъ..н серт, сувукъ боран.. ёкъ. Он..нъ ерин.. юзълерн.. охшагъан серин денъиз ельч..г.. эсе.

Ерн..нъ къышл..къ памукъ ёргъан..н.. — мавы, сары ве беяз къокъул.. чечеклернен нагъышлангъан ешиль макъат денъишт.. рд.. . Багъч..л..р гульгюли ве беяз чечекл..рнен орътюнген кираз, вишне терекл..ринен ярашт.. .

Күзд.. сыйджакъ тарафл..ргъа учып кетк..н къушч..къларн.. нъ бир чокъус.. энди къайт..п кельд..л..р. Олар шенълен..п, чивильдешип уча ве чечеклернен ярашкъан дюльбер терекл..р устюне къонып, шенъ йырларын.. йырлайлар.

(*I. Бахышы, A. Къарабаш*)

268-иши. «Меним севимли масалым» серлевалы къыскъа инша язынъыз. Джумлелерде олгъан сөзлерни, къалынлыкъ-инджелик къаидесине эсасланып, талиль этинъиз.

269-иши. Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къалын созукъларнен кельген сёзлер	..., ..., ...,
Индже созукъларнен кельген сёзлер	..., ..., ...,
Эм къалын, эм индже созукълы сёзлер	..., ..., ...,

Тамырнынъ сонъки эджасы къалын созукъ сеснен кельсе, онъа къошуулгъан ялгъамасы да къалын созукъ сеснен олмалы.

Меселя: *китап-лар-ымыз-дан, къарандаш-лар-га.*

Эгер сёз тамырында сонъки эджа индже созукънен олса, онъа къошуулгъан ялгъамалар да индже созукънен олмалы.

Меселя: *тәлебе-лер-и-миз-ни, дефтәр-лер-ге.*

270-иши. Метинни язынъыз. Къалын созукълы ялгъамаларны бир сыйыкънен, индже созукълы ялгъамаларны эки сыйыкънен бельгиленъиз.

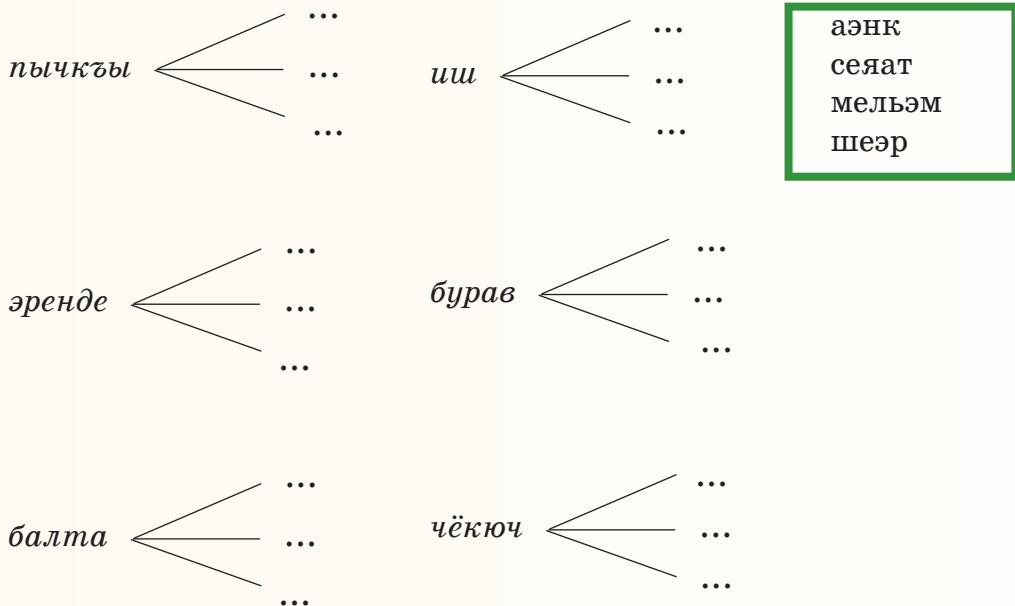
Къышнынъ сонъки айы эди. Алинен Энвер чаналарыны тартып, къыргъа ашыкъалар: дерслерден сонъ бош вакъытта ойнамагъа ким истемез?

Алинен Энвер — айырылмаз достлар. Олар бир сыныфта окъуйлар. Экиси де аляджылар. Зайыф окъугъан талебелерге достлар ярдым этелер. Арсыз ве тенбелъ балаларгъа исе къаршы туралар. Спорт ве беден тербиесинен де пек достлар. Хусусан, футбол ойнамагъа пек севелер. Бу эки дост эр бир иште сыныфдашларына орьнек ола билелер...

Олар тезден къыргъа етип кельдилер. Энъ юксек ерге чыкъкъян сонъ, вызнен ашагъы тайдылар. Балаларнынъ оюны эп къызышты: буюк сурьатнен юксекликтен таймақъ эм меракълы, эм де зевкълы ве эеджанлы ола.

(Эскендер Фазыл)

271-иши. Ашагъыда берильген сёзлерге уйгъун кельген ялгъамалар язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъиз.

272-иши. Шиирни оқтунъыз. Сёзлерни эки сырагъя кочюрип язынъыз: а) къалын созукълы ялгъаманен кельген сёзлер; б) индже созукълы ялгъаманен кельген сёзлер.

Эмджен къоюн бакъа чокътан,
Пек унерли, намлы чобан.
Яйлаларгъа мен чокъ барам,
Чалашында ятып къалам.

Бу баарь де, кене бардым,
Къозучыкълар корип къалдым.
Не де гузель къозучыкълар!
Мен оларгъа пек сукъландым.

Ешиль отлар арасында
Ойнашалар, алышалар.
Акъшам олса, къошарларгъа
Сюрю-сюрю толушалар.

(Черкез-Али)

Дудакълы созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы

Ашагъыда берильген сёзлернинъ тамырында кельген созукъ сеслерни талиль этинъиз:

бугунь	утю
одун	копюр
гонъюль	чукъур
осымюр	узун

Сёзнинъ тамырында биринджи эджа дудакълы созукъ-нен кельсе, онъа къошуулгъан экинджи эджа да дудакълы сеснен олмалы (эгер экинджи эджада *a, e* созукълары олмаса).

Истисна: экинджи эджада *a, e* созукълары келе билир.
Меселя: *копек, урба*.

273-иши. Нокъталар ерине, дудакълылыкъ къаидесине эсасланып, келишкен созукъ сесни косътерген ариф язынъыз.

Буг..нь, ком..р, од..н, гонъ..ль, бур..н, кок..с, уз..н, тол.., чукъ..р, коп..р, къурш..н, тют..н, бул..т, докъ..з, бу..к, сув..къ, къоз.., къо.., юз..м, тор..н, осым..р, урл..къ, бульб..ль, къу.., ургъ.., дом..з, чом..ч, окс..з, соз..къ, тут..къ, кулл..к, бойн..з, гуг..м, юз..к, къут.., къомш.., бут..н, ол..м, сол..къ, кузъг.., гъур..р, чёк..ч, чуб..къ, пуск..ль, мушк..ль, нох..т, тюш..ндже.

274-иши. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны талиль этинъиз.

1. Узундыр бою, ешильдир сою,
Акътыр къаны, сувдыр джаны.
(*dəriq X*)
2. Эв тёпеси оюлды,
Ичиндеки джоюлды.
(*rashiqashiq Y*)

тюкян гүгюм мукафат теляффюз

3. Меним битам Тавбадракъ коюнде дөгъды. Догъгъан күнүоне мен онъа **кузыгю** ве **пуськюлли** шал багъышладым.

275-иш. «Кузъде коюмизде...» джумлесини девам этип, къыскъа икяе язынъыз. Сөзлернинъ имлясыны талиль этинъиз.

276-иш. Ашагъыда берильген сөзлердеки созукъ сеслерни талиль этинъиз: бир эджалы дудакълы сеснен кельген сөз тамырына насыл ялгъамалар къошула?

къуш+чу

дост+лукъ

сют+чю

козъ+люк

ёл+джу

туз+лукъ

Бир эджалы дудакълы сеснен кельген сөзлерге къошулгъан ялгъамаларда дудакълы созукъ сес язылыр.

Истисна:

Базы ялгъамалар дудакъсыз шекильде язылырлар.

1. Саиплик ве тюшүм келиш ялгъамалары: *дост+нынъ,* *сют+ни.*

2. Охшав-кичильтюв ялгъамаларында: *къуш+чыкъ,* *кузъ+чик.*

3. Хаберлик ялгъамаларда: *дост+ым,* *дост+сынъ,* *дост+тыр.*

4. Алфииль япыйджы ялгъамаларда: *ор+ып,* *кус+ип.*

5. Кечкен заман фииллериnde: *ол+ды,* *ур+ды.*

277-иш. Берильген джумлелерден дудакълылыкъ къаидесине бойсунгъан ве истисна оларакъ язылгъан сөзлерни сечип язынъыз.

1. Онынъ устю тем-тегиз, асты исе бираз тюклю олып, дигер емиш тереклерининъ япракъларындан буюкче эди.

2. Сыгъыр сютю файдалыдыр.

3. Меним буюк агъам — оджадыр.

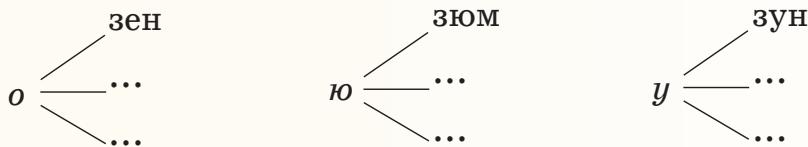
4. Юксек ювез тереклери коюмизни яраштыра.

5. Табиат тёгерегинде учюнджи ве дёртюнджи сыныф талебелери кузъ осюмликлерини оренелер.

278-иши. Нокъталар ерине уйгъун кельген ялгъамалар язынъыз.

Дудакълы созукънен кельген ялгъамалар язынъыз	Дудакъсыз созукънен кельген ялгъамалар язынъыз
<i>ёл</i> + ... <i>ун</i> + ... <i>дёрт</i> + ... <i>кузь</i> + ... <i>козь</i> + ... <i>от</i> + ...	<i>дост</i> + ... <i>къол</i> + ... <i>туз</i> + ... <i>ур</i> + ... <i>ол</i> + ... <i>къуш</i> + ...

279-иши. Берильген схемаларгъа эсасланып сёзлер язынъыз.

280-иши. Икяле парчасыны кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине дудакълылыкъ къаидесине эсасланып, келишкен созукъ сесни косътерген ариф язынъыз.

Кузъде, авалар сув..магъа башламасынен, авушыджы къушлар сыйджакъ мемлекетлерге уч..п кетмеге азырланалар. Бу уч..п кетюв чешит къушларда чешит тюрл.. ола. Къушлар озъ ерлериндөн уфакъ сюр..чиклернен кочелер. Джениюпке якъынлашкъанда, сюр..чиклер бир ерге къош..лалар, бир къач бинъ къуш ола ве илериге догър.. бул..тдай олып кетелер.

Адединдже, къушларнынъ эр бир со.. айры башына сюр..нен уча. Лякин чешит къушларнынъ сюр..лери бир ерге къош..лгъан вакъытлар да ола.

Къушларнынъ бир со.. куньд..з учалар, геджелери исе раатланалар. Баарьде бизге кеч уч..п кельген къушч..кълар эрте уч..п кетелер.

(И. Бахышы, А. Къарабааш)

Нутукъ инкишафы дерси

Оданынъ тарифи

Оданы тарифлегенде, оданынъ аляметлери, анда тургъян эшъялар тасвирлене.

281-иш. «Эмек дерсинде» ресимине бакъып, эмек одасынынъ тарифини языңтыз.

- Ашагъыдаки суаллерге эсасланынтыз.
1. Бу насыл устахане?
 2. Рафларда насыл алетлер турға?
 3. Эмек одасында кимлер чалыша? Балаларгъя адлар къойып, насыл ишлер беджергенлерини тариф этинъиз.

Созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы (умумийлештириджи дерс)

282-иши. Ашагъыда берильген джедвельни дикъкъатнен козетинъиз. Бу джедвельге эсасланып, суаллерге джевап беринъиз: 1. Къалынлыкъ-инджелик имля къаидеси неден ибарет? 2. Насыл сёзлер бу къаидеден истисна оалар?

Къалын-индже созукъларнынъ уйгъунлыгъы			
къалынлыкъ		инджелик	
сёз тамырында	ялгъамаларда	сёз тамырында	ялгъамаларда
ана	+ лар + ымыз + ны	ине	+ лер + имиз + ни
яза	+ джакъ + лар	келе	+ джек + лер
алты	+ шар	еди	+ шер
якъын	+ лар + да	бугунь	+ ден

Истисна: базы эджнебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаидеден истисна ола: *газета, дивар, малебе*.

283-иши. Метинни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ язылувины, имля къаидесине эсасланып, талиль этинъиз.

Айшечик беш яшында олса да, къартанасындан дюнья къадар шей **огренди**: ятса — геджелер хайыр, турса — сабалар хайыр; софрагъа отурса — бисмилля, софрадан турса — кисенъизге бинъ берекет; мусафир кельсе — хош **кельдинъиз**, эвге буюрынъыз, кетселер — **огъурлы ёллар** олсун, кене келинъиз, тиземе, алама, эмджеңеме, дайыма селям денъиз...

Айшечик къокъласыны тенбиелеп, онъа айнени йырлагъан арада, софрагъа **къартанасы** келип кирди.

— Вай, бебийим, сен энди **турдынъмы**? Даа эрте де?

— Эрте тургъанынъ къысмети артыкъ, — деди Айшечик, къартанасыны такълид этип. — Иш адамлары эрте туралар.

— Я сенинъ насыл ишинъ бар?

— Я мен бугунь балалар багъчасына бараджам да!

Айшечик къартанасынынъ дюнья **къуванчы**, эльден-ельден сакълап **осътурген тосунчыгъы** ве бирден бир эгленджеси эди.

(*Юсуф Болат*)

284-иш. Имля лугъатындан сёзлер сечип, эки сырагъя язынъыз: а) къа-лын созукъларнен кельген сёзлер; б) индже созукъларнен кельген сёзлер.

285-иш. «Табиатшынаслыкъ дерсинде» серлевалы диалог уйдурынъыз. Диалог иштиракчилери: табиатшынаслыкъ оджасы ве талебе (оджа кечкен мевзулар боюнчада талебеге суаллар берсе).

286-иш. Джедвельге бакъып «Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы» къаидесини изалантыз.

Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы	
Сёз тамырында	Ялгъамаларда
<i>омюор</i> <i>гонъюль</i> <i>осъмюор</i> <i>бурун</i>	<i>ёл+джу</i> <i>дёрт+люк</i> <i>түз+лу</i> <i>узъ+дюр+ди</i>
Истисна: <i>копек</i> , <i>урба</i> , <i>ода</i>	Истисна: 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары

287-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Дудакълылыкъ къаидесине уйгъун сёзлернинъ тюбюни сыйынъыз.

Омузымда — Ер шары,
Тюшюндженде — халкъ гъамы,
Уфукъларгъа чапмаңнен
Оте сабам, акъшамым.

Деделер айткъан киби: —
«Омюр озю беш кунълюк».
Къузгъун киби башымда
Авеленме, тюшкюнлик.

(Мамбет Аблялимов)

288-иш. Имля лугъатындан дудакълы созукъларнен кельген сёзлерни сечип, кочюрип алынъыз.

 289-иш. Схемаларгъа эсасланып, сёзлер язынызыз. Бир къач сёзни джумлелер ичинде къулланынъыз.

... / \ -чу ... / \ -люк ... / \ -ум ... / \ -юнə

49-ынджы ДЕРС

Тутукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы

Ашагъыда берильген сёзлерде ян-янаша кельген тутукъ сеслерни талиль этинъиз.

багъджы	тездже
иштен	докъуздан
гузельдже	отыюр
осытюрди	атта

Сёзнинъ тамырында ве тамыргъа къошуулгъан ялгъамаларда янъгъыравукътан сонъ янъгъыравукъ тутукъ, сагъыр тутукътан сонъ сагъыр тутукъ келир.

Ихтар:

1. Сонор тутукълар эм сагъыр, эм янъгъыравукъ тутукълар янында келирлер.

2. -даш, -деш, -дар, -дер ялгъамалары сагъыр тутукълардан сонъ да келе биле: меслек-деш, юрт-даш, эмек-дар.

3. -чыкъ, -чик ялгъамалары: дефтер-чик, козъ-чик.

290-иши. Берильген метинден уйгъунлашып кельген ве тутукълары олгъан сёзлерни кочюрип язынъыз.

Эр куньки киби, бугунь акъшам да таячыгъынен ёл арапштырып, Алимни къаршыламакъ ичюн, кой юкъарысына догърулды. Бираздан акъшам тынчлыгъыны бозып, кой сокъакълары отлақътан къайткъан айванларның сеслеринен джанланды.

Азамат акъай, сокъакъ башындаки эв диварына таянып, беклеп турды. Шу арада сыгъырларның бири, онъа догърулып, бир къач керелер мунъреди, тилинен онынъ къолларыны ялады. Азамат акъай сыгъырыны танып, онынъ къашкъа башыны сыйпады.

(Юсуф Болат)

291-иши. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны изаланъыз.

...О, бешинджи сыныф талебеси. Сыныф аркъадашлары, бутюн мектеп талебелери оны не къадар тербие әтмеге тырышса да, о, **олардан** узакълаша, озь бильгенини япа.

Оджа Аметни харита янына **чагъырды**. Амет не ичюндири утана, **юзю** къызара эди. Оджа:

— Амет, Африканы косътерчи, — деди.

Амет, къолуна таякъны алышп, буюк харита устюнде **о якъыкъа-бу якъыкъа юргюзмеге** башлады ве таякъны Америка устюнде **токътатты** да: « Иште бу, оджам», — деп, яваштан штаныны юкъары котерди.

Оджа:

— Ёкъ, Амет, буюк янълышлыкъ япасынъ, дерсте эр вакъыт ойнайсынъ, чалышмакъ керек, **аркъадашларыныңдан** утан, бу йыл да **сыныфта** къалсанъ, **мектептен** чыкъарырмыз, — деди.

(Бекир Ваан)

292-иши. Шиирни окъунъыз. Тутукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы къаидесине уйгъун шекильде язылгъан сёзлерни сечип, дефтерге язынъыз. Имля къаидесини агъзаний шекильде изаланъыз.

Чегертки

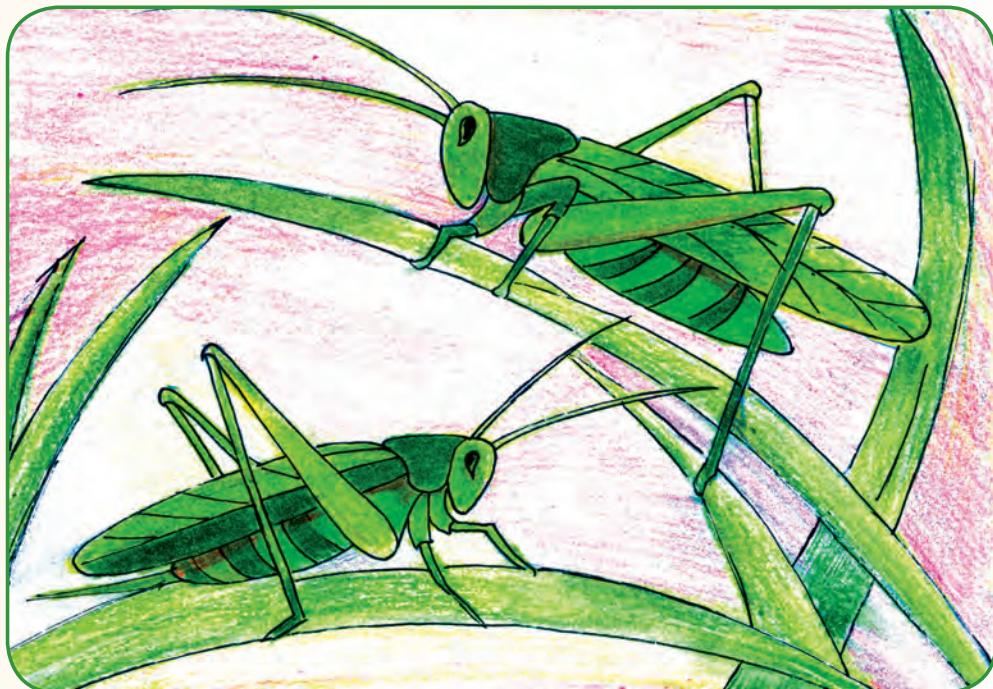
Йымыртадан догъармыз,
Баба неслин къувармыз.
Пек чалышкъыр балкъуртдай
Саба эрте туармыз.

Чёльде, къырда яшармыз,
Къуртчыкъларны ашармыз.
Балаларны корьгенде
О якъ, бу якъ къачармыз.

Багъча, бостан севермиз,
Дёрт ай яшай, олермиз.
Омрюомизнинъ ичинде
Эп секирип юрермиз.

Бутюн язда эр ерде
Пырылдармыз, пырылдар.
Къурсагъымыз тойгъан сонъ
Чырылдармыз, чырылдар.

(*Абдулязиз Герайбайдан*)

293-иши. Ашагъыдаки вазиетке диалог тизинъиз: бир талебе — ана тили оджасы «Тутукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы» къаидеси боюнчада суаллер бере, экинджиси — 5-инджи сыныф талебеси суаллерге джеваплана.

294-иши. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни сечип, созукъ ве тутукъ сеслерни талиль этинъиз.

Бекир Чобан-заде **къысъта** омрю ичинде учъ юзге якъын ильмий ве ильмий-методик эсер яратты. Онынъ **эсерлери** рус, къырымтатар, азербайджан, озыбек, туркмен, къазах, тюрк, маджар, алман, франсыз **тиллери**ндеги басылып чыкъты. Озыана тилиндеги гъайры, Бекир Чобан-заде рус, эрмени, гурджи ве бутюн **туркий** халкъларнынъ тиллериnde **сербест** лакъырды эте эди. Бунынъле бирге о, эджнебий тиллерден маджар, чех, алман, франсыз, арап, фарс, тюрк тиллерини де яхшы биле эди. Озюнинъ ильмий эсерлеринде айры **фикарлерини** тас-дыкъламакъ ичюн, эджнебий тиллерден бир чокъ **мисаллер** кетирген.

(Айдер Меметов)

 295-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине, сагъырлыкъ-яңыгъыравукълыкъ къаидесине эсасланып, керек тутукъ арифни язынъыз.

Бир кунь бабамнен дагъ..а бардыкъ. Къызыл..ыкъ джыйдыхыкъ. Темиз ве буз киби салкъын сувнынъ башын..а отур..ыкъ, отьме..имизни ашадыкъ. Къызылчыкъ толу сепе..леримизни алдыкъ, эвге къайтмакъ ичюн ёлгъа чыкъ..ыкъ. Къайт..андада ёл кенарында бир яш адж..ы алма тере..и коръ..ик.

Кузъ..е бабам, терекни еринден чыкъарып, кой багъчасына кетирип отурт..ы. Баарь..е бу терек де, башкъалары киби, ешерип ярашты.

Сингармонизм къаиделери (умумийлештириджи дерс)

296-иши. Суаллерге джевап беринъиз:

1. Сингармонизм насыл имля къаиделеринден ибараттир?
2. Къалынлыкъ-инджелик къаидесини изалап, мисаллер кетиринъиз.

3. Дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидесини анълатынъыз. Дудакъсыз созукъларнен язылгъан ялгъамаларны мисаллернен косътеринъиз.

297-иши. Метинни окъунъыз. Къалынлыкъ-инджелик къаидесине бой-сунгъан сёзлерни бир сыйыкънен, дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидесине эсаслангъан сёзлерни эки сыйыкънен бельгиленъиз.

Узакътан дагълар айбетли корюнелер. Оларнынъ башлары узеринде топ-топ чуллу булутлар долашалар. Лякин Айдер дагъларгъа якъынлагъан сайын, олар эп арткъа чекильген киби олалар, кичиклешелер. Ягъмурлы авада бу дагъларнынъ кечильмезлиги акъкъындаки теляшлы тасаввур яваш-яваш гъайып ола. Онынъ ерини умют, ишанч ала. Айдер бу ёлдан чокъ кере кечти, эр бир къаяны, эр бир бурулышны биле. Лякин къоджаман дагъынъ этегинде турып, онынъ булутларнен къошуулгъан уджуна бакъсанъ, истер-истемез, бойле юксекликтен кечип олур экенимми, деген фикир пейда ола. «Козь—къоркъакъ, къол—батыр», — дейлер. Тек джесаретнен огге догъру илерилемек керек.

(Эмиль Амит)

298-иши. Шиирлерни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны изалантыз.

Кене кельдим

Гузелликнинъ ашыгъы олып,
Кене кельдим яйлаларгъа мен.
Къаяларны экиге болип,
Ортасындан чапмакъта озен.

Узакъларда бадем тереги
Чечекленген, сютдай копюрип.
Къара козълю яйла кийиги
Янчыгъымдан отти ювурлып.

Эфсанеде айтылгъан дженнет,
Дестанларда йырлангъан Ватан.
Нефес алмакъ — буюк сеадет,
Дертке шифа олгъан аванъдан.

(Мамбет Аблялимов)

299-иши. «Къырым табиаты» серлевалы икяе язынъыз. Къуллангъан сёзлеринъизде сингармонизм къаиделерини изаланъыз.

300-иши. Джедвельни мисалларнен толдурунъыз.

Созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы (сингармонизм) къаиделери			
Къалынлыкъ-инджелик къаидеси		Дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидеси	
Сёз тамырында	Тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда	Сёз тамырында	Тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда
...	
Истисна:	Истисна: ...	Истисна: ...

301-иши. Метинни кочюрип окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл имля къаидесине эсасланып язылгъаныны изаланъыз.

Тым-тым эзгиси, телеграфнынъ теллеринден **уркютильген** къарылгъачлар киби, кеманенинъ теллеринден узюлип, дагъларгъа учты, соңра о якъларда ярым دائре шеклине келип, **акс-садагъа** чевирильди, этрафкъа, сель киби, ташты. Гуя, бир кемане дегиль де, юзлернен кеманелер чалмакъта.

Тым-тымны мен ич бир вакъыт бойле буюк эеджаннен динълемеген эдим. **Онынъ** эзгисинден янъы фикир, янъы мана чыкъты. Бу нагъмелер манъа **балалыкътан** таныш киби кельди. Эреджеп чалып битирген соңъ, бу аэнклернинъ саргъушландырыдьжи къабилиетини бильмек ичүн, онъа бир къач суаль бердим. О, эппейи вакъыт аякъ устюнде къалды, сусты.

(Рустем Алиев)

 302-иши. Метинни язынъыз. Къалынлыкъ-инджелик къаидесине бойсунгъан сёзлерни бир сызыкънен, дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидесине эсаслангъан сёзлерни эки сызыкънен бельгиленъиз.

О, арангъа къойларнынъ кирип биткенини корыген соңъ, къапуны къапатты ве, къапу къанатынынъ бири устюне кечирильген демир сюргюни тюртип, сюрьмеледи. Шимди

барып, ашханеден балабан асма килитни алыш, оны сюрьмеге асып, аран къапусыны килитлемек, андан сонъ ашханеге барып ашамакъ, сонъра шорбаджысынен берабер кетип, о, къойларны сайгъанда, оларнынъ яхши тойып тоймагъанларыны ёкълагъанда ве, ярын соймакъ ичюн айырылгъан сойларынынъ башларына къатраннен нишан къойгъанда, онъа лампа тутмакъ керек эди. Бундан сонъ онынъ шорбаджысы лампаны алыш, Асанны къойларнен берабер къалдырып, онынъ устюндөн къапуны беклеп кете ве, эрте танъда келип, къапуны ача эди...

(Умер Ипчи)

Нутукъ инкишафы дерси

Ресим узеринде иш

303-иш. Ресимге дикъкъатнен бакъып, ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Ресимнинъ мундериджеси акъкъында айтынъыз: бу ерде не олып кече? Не себептен?
2. Ресимде тасвирленген вакъиадан эвель не олгъаныны ве ондан сонъ не оладжагъыны тасавур этинъиз.
3. Тизеджек икяенъизнинъ мевзузыны ве эсас фикир, гъасини бельгиленъиз. Бунъа коре, серлевасыны уйдурынъыз. (Икяенъизнинъ серлевасы ве ресимнинъ ады чешит тюрлю ола биле).
4. Икяенинъ композициясыны хатырланъыз. Ресимде тасвирленген ань икяенъизнинъ кульминациясы оладжагъына эмиет беринъиз. Икяенинъ планыны тизинъиз.
5. Ресимде тасвирленген вакъианы толу шекильде акс этмек ичюн, икяенъизге диалог, инсанларнынъ тариfinи де кирсетинъиз.

Зера хартана хасталанды. Онынъ ал-хатирини бильмек ичюн Пакизе ве Фатиме кельдилер.

Созукъ сеслернинъ тюшип къалувы

Ашагъыда берильген сёзлернинъ язылувины козетип, денъишмелерни къайд этинъиз.

илим — ильмий
исим — исми
омюр — омрюм
гонъюль — гонълю

сыныф — сынфий
агъыз — агъзавий
бурун — бурну

Сонъки япыкъ эджада и, ы да у олгъан базы сёзлерге созукъ сеснен башлангъан ялгъамалар къошуулгъанда, тамырдаки сонъки и, ы ве у сеслери теляффюзда эм де языда тюшип къала.

304-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны изаланъыз.

О, медениетимиз саасындаки муим меселелер акъкъында чокътан-чокъ эсерлер, **ильмий** макъалелер яратты, лякин **озюнинъ** шахситетине даир бир ерде бир сатыр малюмат къалдырымады. О себептен, шимди бу улу адам узеринде сёз **юрютюв** ниетинде экенмиз, **кучылюклер** къаршысында булунмакътамыз. Ойле олса да, мен, **вакъты** иле, мутебер муаллимнинъ огюнде дерс алгъан юзлернен татар генчлерининъ бириси сыфатында, онынъ акъкъында, азмы-чокъмы, бильгенлеримни ве эшиткенлеримни шимди, чокъ йыллардан сонъра, икътидарыма коре, икяе этмек ве икяе эткенде, оджанынъ **омрюни**, мисаллер саесинде, халкъымыздынъ тарихынен багълап косьтермек истейим, чюнки джемаат эрбабынынъ аяты халкъ такъдиринен сыйкъы багълы ола.

(Басыр Гъафаров)

305-иши. Ашагъыда берильген сөзлерге мулькиет ялгъамаларыны къошуп язынъыз. Бир къач сөзни джумле ичинде къулланынъыз.

Асыр, вакъыт, омюр, акъыл, сынъыр, шекиль, девир, фикир, боюн, огъул, нефис, кокюс, акис, гонъюль, зулум, асыл, аджим, бахыт, бенъиз, омуз.

306-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сөзлерде созукъве тутукъ сеслерни талиль этинъиз.

Ялы боюнда къатты, девамлы **къышлар сийрек** ола. Ягъ-мурлар чокъкъа сюрмей, къар чокъ турмай, кя **кучълешип**, кя сакинлешип рузгярлар булатларны, къарларны сипирип алыш кете, ирителер. Къатты олгъанда, яни къар чокъ ягъгъанда, **дагъларгъа дувадакълар** учып келе тургъан. Къыш пек къатты олгъаныны **бильдирдек** олсалар: «О йылы дувадакълар кельген эди», — деп ташлай эдилер.

(Джевдет Аметов)

307-иши. «Меним мышычыгъым» серлевалы къысъка икяе язынъыз. Джумлелердеки сөзлернинъ язылувины сингармонизм джеэттен талиль этинъиз.

308-иши. Аталар сөзлерини окъунъыз. Къалынлыкъ-инджелик къаидесине бойсунгъан сөзлерни бир сызыкънен, дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидесине эсаслангъан сөзлерни эки сызыкънен бельгиленъиз.

1. Тирнеклик баҳт кетирир, тенбеллик ачтан ольдюрир.
2. Ватан — дөгъмуш ананъ исе, гъурбет иль — огей ананъ.
3. Юкъусы чокъынъ баҳты аз.
4. Бирлик эв — берекетли эв, къавгъалы эв — алекетли эв.
5. Догърудан ач корымедим, эгридеп — токъ.
6. Аш десенъ — чапар, иш десенъ — къачар.
7. Адждыгъа татлы берильмез.
8. Чокъ динъле, аз сёйле.
9. Кельгенни къувма, кеткенинн тутма.
10. Токъ ачнынъ къадрине етmez.
11. Тенбелъ акъшам яталмаз, саба туралмаз.
12. Къоркъакъ базиргян не кяр этер, не заар.
13. Озю ўыкъылгъан озю турар.
14. Алгъан бильмез, берген билир.

309-иши. Ашагъыда берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз. Метиннинъ планыны тизип, дефтерге язынъыз.

Имля лугъаты акъкъында

Сёзлерни догъру язмакъ ичюн, имля къаиделерини бильмек керек. Меселя: *козюм сёзюнинъ тамырына -юм* мулькиет ялгъамасы къошуулгъан. Сёзниң тамыры индже дудакълы созукъ сеснен кельгени ичюн, индже дудакълы созукънен язылгъан ялгъама къошула.

Бойлеликкен, сиз *козюм сёзюни* догъру язмагъа огрендинъиз.

Бойле сёзлерниң язылувины имля лугъатындан тешкермек мумкюн.

Имля лугъатындан догъру къуллана бильмелисинъиз. Имля лугъатындаки сёзлер элифбе тертибинде ерлешкен, онынъ ичюн элифбени эзберден бильмек лязимдир. Имля лугъатындаки сёзлерге ургъу къююла (*шеэр, кедерлөнмек, назик*). Ургъу сёзлерни догъру теляффюз этмеге ярдым эте.

Имля лугъатынен ашагъыдаки тертипте иш алыш барыла:

- элифбе боюндура керекли сёзни сечип алынъыз;
- сёзни эджалап ве бутюн шекильде догъру окъунъыз;
- дикъкъатнен бакъып, бу сёзниң язылувины хатырланъыз;
- сёзни дефтеринъизге язынъыз.

Имля лугъатыны эр дайм ана тили дерслериңе кетириңиз. О, сизни догъру язмагъа тез огратир.

310-иши. Берильген шиирлерни кочюрип язынъыз. Юкъарыдаки къаидеге эсасланып, язылгъан сёзлерниң тюбюни сыйынъыз. Дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидесине уйгъун сёзлерни къайд этинъиз.

Такъдир тельбевни элинде тутып,
Нурлу уфукъларны козълеген халкъым.
Бахтыны элял әмекле тапып,
Омрюни әмектен узьмеген халкъым.

(Мамбет Аблялимов)

Омрюнъде әмекнен тынч аят къурсанъ,
Достлукънен яшамакъ не къадар енгиль.
Биревниң гонълюни зерредже къырсанъ,
Сонъ онъа шекер сёз, бал — илядж дегиль!

(Ремзи Бурнаш)

Тутукъларның имлясы

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Кайд олунгъан тутукъларның язылувиында насыл денъишимелер козетиле?

мектеп — мектебим

chanakъ — чанагъы

курек — курегинъ

makъsat — мақъсадым

Къырымтатар тилинде *n*, *k*, *kъ*, тутукъларынен биткен сёзлердинъ тамырына созукъ сеснен башлангъан ялгъама къошулса, бу сагъыр тутукълар озы янъгъыравукъ чифтлерине чевирилелер.

Истисна: бир эджалы сёзлер бу къаидеге бойсунмайлар. Меселя: *can* — *сапы*, *okъ* — *окъу*.

311-иши. Ашагъыдаки сёзлерге созукънен башлангъан эджа къошып язынъыз.

Иш орьнеги: *мектюп* — *мектюбинъ*

Мектюп, таякъ, сенек, тилек, козълюк, чорап, элек, топракъ, долап, дёртлюк, къуйрукъ.

312-иши. Ашагъыда берильген ялгъамаларгъа уйгъун кельген исимдерни язынъыз.

... / \ -бимиз	... / \ -былм	... / \ -ги	... / \ -гэвү
----------------	---------------	-------------	---------------

313-иши. Джумлелерни язынъыз. Нокъталар ерине уйгъун кельген тутукъны кошунъыз.

1. Бизим мектеп шеэрниң меркезиндейдир.
Мекте..имизниң бинасы эки къатлы.
2. Азбарда мышыкъының сеси эшитильди.
Мышы..ымыздың тюклери пек йымшакъ.
3. Багъчамызда дөрт эрик тереги бар.
Алиениң берген эри..и экши эди.

314-иши. Ашагъыда берильген сёзлерни, дөгъру оқъулгъанына ве язылгъанына эмиет берип, хатырлап къалынъыз.

Аэропорт, баарь, антенна, шеэр, центнер, хораз, экскаватор, фаалиет, троллейбус, рюкзак, макъсат, шефтали, сув, цирк, хатире, тешеккюр, себзе, урьмет, укумет, табиат, риязият, нияет, лейтенант, килограмм, сейирджи, бойлеликнен, зийрек, аякъмашна, космонавт, инженер.

315-иши. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюринъиз. Нокъталар ерине сагъыр я да янъгъыравукъ тутукъ арифни язынъыз.

1. Башы тара.., къуйру..ы оракъ.
2. Меним тая..ым, сенинъ тая..ынъдан узундыр.
3. Кузде тере..лерниң япра..лары тёкюле.
4. Алма тере..лерининъ япра..лары тёгерек ола.
5. Аркъадашым язгъан эки мектю..инден бирини алдым.
6. Бизим мекте..нинъ эдебият тёгере..и афтада эки кунь чалыша.

316-иши. Ашагъыда берильген сёзлерге созукъынен башлангъан ялгъама къошып язынъыз. Бир къач данесинен джумлелер тизинъиз.

Мектеп, аякъ, кольмек, юмрукъ, челең, аякъкъап, осымюрлик, байракъ, оракъ, терек, къушакъ, топракъ, долап, этек, сачакъ, курек, урлукъ, копек, кобелек, эдип, адакъ, гъадап, яшлыйкъ.

Тутукъларның имлясы

Берильген сёзлерни окъунъыз. *К, къ* сеслеринен биткен сёзлерге охшав-кичилтюв ялгъамалары къошуулса, насыл денъишмелер пейда ола?

chanakъ — чаначыкъ

копек — копечик

курек — куречик

къашыкъ — къашычыкъ

бардакъ — бардачыкъ

юрек — юречик

Сонъу *к, къ* сеслеринен биткен сёзлерге охшав-кичилтюв -чик, -чыкъ ялгъамалары къошуулгъан сёзнинъ сонъундаки *к, къ* сеслери тюшип къалыр, язылмазлар.

317-иши. Шиирни окъунъыз. Юкъарыдаки къаиделерге эсасланып язылгъан сёзлерни къайд этинъиз. Къалынлыкъ-инджелик, дудакълыкъ-дудакъсызылыкъ къаиделерине бойсунгъан сёзлерни сечип, оларның имлясыны изалантыз.

Чокърачыкъ

Аланчыкъ, аланчыкъ ортасында чокърачыкъ.

Сувгъа кельди тавшанчыкъ.

— Чокърачыкъ, чокърачыкъ, манъа сувунъдан бер, — деди.

Чокърачыкъ тавшанчыкъка сув берди.

Сонъ кельди сансарчыкъ.

— Чокърачыкъ, чокърачыкъ, манъа сувунъдан бер, — деди.

Чокърачыкъ сансарчыкъка да сув берди.

Сонъ кельди тилькичик.

— Чокърачыкъ, чокърачыкъ, манъа сувунъдан бер — деди.

Чокърачыкъ тилькичикке де сув берди.

(Амди Алим)

318-иши. Ашагъыда берильген сёзлерге охшав-кичилтюв ялгъамаларыны иляве этип язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъиз.

Къушакъ, элек, кобелек, къулакъ, сенек, мыйыкъ, сюек, отьmek, байракъ, бешик, пармакъ, терек, тирсек, кокрек, джуй-рюк, кепек, корюк, орьнек, къазыкъ.

Гъ, къ арифлери сёзлернинъ башында, ортасында ве сонъунда языла: гъалебе, гъам, гъыда, гъайрет, багъыр, сагъынмакъ, лагъап, багъ, сагъ, къыркъ, къырмызы, къошаф, рефикъа, акъыл, батакъ, сокъакъ киби.

Дж сёзнинъ башында, ортасында ве базан сонъунда расткеле. Меселя: джевиз, джыймакъ, джылап, оджа, уджуз, илядж ве башкъалары.

Нъ арфи сёзнинъ ортасында ве сонъунда языла, сёз башында расткельмей. Меселя: денъиз, манълай, танълай, динълемек, анъламакъ, тенъ, бенъ, кенъ, бинъ киби.

319-иш. Шиирни окъунъыз, нъ арфинен кельген сёзлерни сечип, кочюрип алынъыз.

Чамлы озен дживарында,
Юксек дагъынынъ астында,
Чамлы озен кою олгъан,
Адамлары шенъ, магъурур...
Чамлы озен эп чагълагъан,
Шох папийлер устюнде,
Койнинъ йигит ве къызлары
Халкъчюн олгъан бир гъуурур.
Ильде тынчлыкъ,
Эр кес къувнакъ,
Бир олып чалышкъанлар.
Макъсатлары,
Ниетлери,
Истеклери бир олгъан.

(Билял Мамбет)

320-иш. Билял Мамбет уйдургъан тезайтымларны дөгъру ве тез теляффуз этмеге ограйнинъиз. нъ арфинен кельген сёзлерни сечип, язып алынъыз.

1. Ялынынъ янында

Ярамаз яланджы
Ялынъыз янтайып
Яткъанда,
Яланджынынъ янына
Янтайып ятманъыз.

2. Къят-къят къатлама,

Отур, Вели, чатлама.
Къатламанынъ къаты чокъ,
Эм тёгерек, уджу ёкъ.
Сувур, сонъра тутарсынъ,
Ачкозылмене, ютарсынъ.

<p>3. Чаларгъан чамлар четине
Чыкъкан чолпан
Чалылар чынъыны чынълады.</p> | <p>4. Талип тотлу тогъаны танъда
Таз тёпе тёпесинде тургъан
Ташнынъ тюбюндөн тапты.</p> |
|--|---|

321-иши. Шаир Билял Мамбет уйдургъан тезайтымларны тез ве дөгъру теляффуз әтмеге оғренинъиз.

1. Къазыджы къазыкъыны къакъты,
Къакъылмай,
Къалпакъчы къалпагъын къакъты,
Къакъылмай,
Къартчыкъ къамбурайды, къалкъты,
Къалкъалмай,
2. Къадыр къотурлы-къонъгъурлы
Къыйыш къызылчыкъ къазыкъыны
Къалтыравукъ къолунен
Къомшунынъ къорасына къакъты.
3. Къапсхорлы къасапчынынъ къамбур,
Къылыкъсыз Къадыр къартбабасындан
Къалгъан къыйметли къумрал къалпакъыны
Къара къаргъалар къонгъан къарт
Къарагъачнынъ къаршысына къакъылгъан
Къалын къызылчыкъ къазыкъта къалдырды.

322-иши. Метинни окъунъыз. *Дж* арфинен кельген сёзлерни сечип, язып алынъыз.

Осман Акъчокъракълынынъ экинджи эдебий эсери «Къырым генчлери» олды. Бу икяе озюнинъ мундериджеси, бедиети итибарынен окъуйыджыларгъа буюк севинч кетирди. Икяеде Къырымнынъ о девирдеки сиясий-ичтимай адиселери гъает юксек эдебий усталыкънен тасвир этильген ве табиий зенгинлиги, дюльберлиги муэллифнинъ озюнинъ адҗайип рессамлыкъ меаретинен чызылып, яратштырылып берильген. Ресимлердеки денъиз саиллери, багълар-багъчалар, табиат манзарапары юреклерни охшамакъта, инсангъа зевкъ бермектелер. Икяенинъ тили, язы усулы озь девриндеки эдебий яратыджылышынынъ буюк нумюнесидир.

(Басыр Гъафаров)

323-иши. Шиирни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлер-нинъ созукъ ве тутукъ сеслерини бельгилеп, талиль этинъиз.

Кичик усталар
Дёрт-беш бала, топланып
Къарт чинарның тюбюне,
Кичик эвчиклер япып,
— Кой къурдыкъ, — деп, севине.

Эвчиклери — къутудай,
Бичими де келишкен.
Олар, буюк адамдай,
Ишке джиддий киришкен.

(Эшреф Ибраим)

55-инджи ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Ресим узеринде язылгъан инша

324-иши. Ашагъыда берильген ресимге бакъып, суаллерге джевап беринъиз. Ресимлернинъ мундериджесини агъзавий шекильде талиль эткен сонъ, инша язынъыз.

Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланызыз.
2. Иншаның тизиливини бельгиленъиз.
3. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текrarланмагъан сёзлер къулланмалысынъыз.
4. Язгъан фикирлерни, «гонълюнъизден кечиререк», озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косътеререк, беян этинъиз.

Къуруджылар насыл эвлер къурдылар?

Чёплюк не ерде ята эди?
Чёплюкни кимлер джыйыштырды?

Балалар азбарда не сачтылар?

Энди мейданчыкъта ким раатлана?

Буюк (баш) арифлернинъ имлясы

Къырымтатар имля къаиделерине коре, буюк арифлер бойле алларда къулланылалар:

1. Эр бир джумле буюк арифнен башлана.
2. Шиирнинъ эр бир сатыры буюк арифнен башлана.
3. Хас исимлер буюк арифнен язылалар: *Амза, Мемет, Ибраим, Сервер, Энвер, Къырым, Стамбул, Полония*.
4. Сейярелернинъ ве йылдызларнынъ адлары буюк арифнен языла: *Чолпан, Mars, Юпитер*. Амма *кунеш, ер, ай* сёзлери астрономик тюшюндже (планета) адлары олгъанда, буюк арифнен, башкъа вакъытларда исе уфакъ арифнен языла.
5. Мемлекет, иттифакъдаш ве мухтар джумхуриетлернинъ ады олгъан бирикмелернинъ эр бир сёзю буюк арифнен башлана: *Къырым Ханлыгъы, Къырым Мухтар Джумхуриети, Америка Къошма Штатлары* киби. Амма иттифакъдаш ве мухтар джумхуриетлернинъ ичтеки мемурий болюнишлерининъ ады олгъан сёз бирикмелерининъ тек биринджи сёзю буюк арифнен башлана: *Краснодар улькеси, Чукъурча къасабасы, Къарабий яйла, Чатырдагъ этеклери* киби.
6. Алий унван ады олгъан бирикмелернинъ эр бир сёзю буюк арифнен языла: *Къырымтатар Меджлиси* киби.

325-иши. Имля лугъатындан баш арифнен язылгъан сёзлерни сечип, джедвельге ерлештиринъиз.

Хас исимлер	Сейяре ве йылдызларнынъ адлары	Мемлекетлернинъ адлары
...

326-иши. Ашагъыдағи метинни оқъунъыз. Баш арифнен язылгъан сёзлерни сечип, имлясыны анълатынъыз.

Бильги ве меарет Аметханнынъ даимий ёлдашы эди. Озь аркъадашларына хас олгъан бу чизгилерни къайд этерек, Советлер Бирлигининъ Къараманы, СССРде нам къазангъан сынавджы учуджы Э.В. Елян шойле язгъан эди: «Аметхан Султан башлагъан ишини мытлакъа сонъуна алып чыкъкъан учуджы эди. Дигер бойле сынавджыны мен бильмейим, башкъалар да бильмейлер». 1961 сенеси Тушинодаки ава парадында, энъ янъы реактив самолётлар нумайыш этильген вакъытта, учуджы Аметхан Султанынъ юксек меаретине бутюн мемлекет шашып къалды...

(Энвер Арифов)

327-иши. Метинни оқъуп, баш арифнен язылгъан сёзлернен кельген джумлелерни кочюринъиз.

Дикъкъатымызды эвеля беяз таштан япылгъан юксек эйкель джеліп этти: совет аскерининъ бир элинде — бала, дигер элинде — къалкъан. Аякълары янында солмагъан чечек дестелери. Эйкельнинъ оғюнде къырмызы, мор, беяз чечеклер ачкъан. Чечеклернинъ мермер диварында: «Олар Судакънынъ азатлыгъы ичюн джанларыны феда эттилер», — эйкельнинъ сол якъындағи иншаатта исе: «Ватанымыз оғұрундағи дженклерде эляк олгъанлар хатиресине...» — деген сёзлер язылгъан. Бу сёзлернинъ астындағи мермер узеринде алтын арифлернен әбдийлештирильген бир чокъ шейтлернинъ адларыны оқъудыкъ. Оларнынъ арасында бизим койдешлеримиз Мамут З., Мемедля Э.С., Осман З., Османов А., Юсуфов Э.Х., Чалаш С.А., Керимов А., Османов У., Ибраимов А. ве дигерлер бар.

(Рустем Алиев)

328-иши. Метинни кочюрип язынъыз. Баш арифнен язылгъан сёзлернинъ астларыны сызынъыз.

Осман оджа озъ зенааты боюнджа дюнья джогърафиясыны темелинден бильген ве бир чокъ девлетлерни козълеринен коръген адам. О, яшлыгъында Одесса, Киев, Петроград, Москва, Къазан, Уфа, Оренбург, Ташкент, Самаркъанд, Ашхабад, Бухара, Баку шеэрлеринде къач дефалар булунгъаны киби, Юнанстанны, Италияны, Сирияны, Мысырны, Тюриени, Булгъарстанны, Алманияны зиярет этти, Петербург, Истамбул, Бейрут, Каир университетлеринде таъсиль коръди, рус, арап, фарс, алман, франсыз тиллерини мукеммель огренди, ильмий ишлерде бу тиллерден файдаланмагъа бильди. Осман Акъчокъракълы, Исмаил Гаспринский, Исмаил Леманов, Яя Байбуртлы киби, акъикъий халкъ муаллими олды.

(Басыр Гъафаров)

329-иши. Метинни окъунъыз. Буюк арифнен язылгъан сёзлерни сечип, язып алынъыз.

Улу Ватан дженки йылларында мемлекетимиздеки бутюн къардаш халкъларнынъ языджылары душмангъа къаршы умумхалкъ курешинде фааль иштирак эттилер. Дженкнинъ биринджи куньлеринде бинъден зияде языджылар гонъюлли оларакъ джебэге кетти, элине силя тутып, Ватанны къорчалады.

Бизим эдебиятымыздынъ йигирми векили дженкнинъ ильки куньлеринде Ватан мудафааджылары сафына къошулды ве джебэге кетти. Оларнынъ он экиси эляк олды. Булар: Ыргъат Къадыр, Амди Алим, Осман Амит, Макъсуд Сулейман, Аблай Шамиль, Азам Амет, Бекир Баап, Мамут Дибагъ, Меннан Джаманакълы, Таир Усеин, Осман Батыров, Эннан Алимов.

Джебэлерден аман-эсен къайткъан эдиплеримиз Абдулла Дерменджи, Шамиль Алядин, Гъафар Булгъанакълы, Энвер Селямет, Джевдет Аметов, Ремзи Бурнаш, Риза Халид, Сеитумер Эмин тенлеринде, юреклеринде дженк яраларынен иджат этти ве иджат этмектелер.

(«Йылдыз» меджмуасындан)

Сёз авуштырув

Языда бир сатыргъа сыгъмайып къалгъан эджа экинджи сатыргъа бойле авуштырыла:

а) эджа эсасында: *мек-теп, сай-лав, китап-хане, ки-тапхане я да китапха-не;*

б) сёзниң биринджи я да сонъки эджасы языда бир арифнен ифаделенгенде, биринджи эджа сатыр сонъунда ялынъыз къалдырылмай я да сонъки бир созукълы эджа башкъя сатыргъа ялынъыз кочюрильмей: *а-ра-сы, дегиль де ара-сы, я-нзы-дан дегиль де янзы-дан* киби;

в) бир сесни ифаделеген *къ, гъ, нъ, дж* арифлер бирикмелери эджа авуштырув вакътында айырылмайлар: *маг-трур, мак-талае, тан-ттай, мед-жлис* оларакъ дегиль де *маг-рүр, ма-къале, тан-ттай, медж-лис* киби шекильде авуштырылалар;

г) теркибинде къаттылыкъ (γ) я да йымшакълыкъ (δ) ишаретлери олгъан сёзлер эджаларгъа айырылып кочюрильгенде, бу ишаретлер биринджи сатырда къала: *хавъ-яр, биль-мек, силь-мек*, киби.

330-иши. Метинни окъунъыз. «Сёз авуштырув» къайдесине эсасланып, сёзлерни эджаларгъа болип кочюринъиз.

Парчалангъан къара-къою булутлар арасындан къырмызы бакъыр синини анъдырып ай ялдал чыкъты, оның йымшакъ шавлеси ёл четиндереки эвчикни айдынлатты... Къапу ачыкъ эди. Осьмюрлер нефеслерини тыйып, динълендилер. Энвернинь бурнуна мелевше къокъусы урды.

(Эскендер Фазыл)

331-иши. Иклемни окъунъыз. Сёзлерни эджаларгъа болип язынъыз.

Орталыкъ къаранлыкълашты. Кокни булутлар къаплады. Этраф тынчланды. Башта серин ель эсти. Ель, кеткен сайын,

къуветленди. Ондан сонъ къатты боран чёль бою увулдады. Боран чёльден пиченлерни савурды, ёлда тозларны котерди. Ири ягъмур тюшип башлады.

332-иши. Ашагъыдаки сёзлернинъ башта бир эджалы, сонъ эки, учь, дёрт, беш эджалыларыны язып алынъыз.

Сабан, талебе, чам, тютюн, демирджи, чёль, корюшов, мектеплерден, яйла, гогерджинлер, ойнайлар, эвлеримиз, фындыкълар, мемлекетимиз.

333-иши. «Ана тили дерсинде» вазиетте диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы «Сёз авуштырув» къаидеси буюнчы суаллер бере, экиндюсиси — 5-инджи сыныф талебеси суаллерге джеваплана.

334-иши. Сатырдан сатыргъа авуштыргъан киби, сёзлерни эджаларгъа болип, кочюринъиз.

Кузь куню олса да, кунеш акъшамгъадже кок юзюнде йылтырап турды. Сеер енге соба устюндеки джезвесинден хош къоқъулы къавени фильджангъа бошатып, азбаргъа чыкъты, юзюм сергиси тюбюндеки скемлеге отурды. Затен акъшамлыкъ къавесини ачыкъ авада ичмесе, оны къаве ичтим деп саймай.

(*Юсуф Болат*)

335-иши. Ашагъыдаки сёзлерни «Сёз авуштырув» къаидесине эсасла-наракъ язынъыз.

Эниште, дайы, ана, тизе, торун, сою, къайны агъа, къардаш, къайнана, балдыз, апте, эмдже, акъай, ады, къартана, ала, къартбаба.

 336-иши. Сёзлерни окъунъыз. «Сёз авуштырув» къаидесине коре эджаларгъа болюнмеген сёзлерни сечип язынъыз.

Окъуп, бешер, сайы, кунеш, емиш, былтыр, ава, мында, яза, куле, эсап, куе, ача, сая, эсе, кягъыт, экен, ода, тая, ине, юва, элек, нохут, нур, назик, мая, мекян, къыр, курьсю, къую, куе, кузъ, кунь.

Муреккеп сёзлернинъ имлясы

Муреккеп сёзлер къошулып, дефиснен ве айры язылыштар.

Къошулып язылгъан муреккеп сёзлер: *Акъяр, мысыр-богъдай, куньайлан* — къошма сёзлер.

Дефиснен язылгъан муреккеп сёзлер: *гедже-куньдюз, яваши-яваши, Алма-Ата, савут-саба, тез-тез* — чифт сёзлер.

Чифт сёзлернинъ къысымлары дефиснен (-) языла.

Вагон-вагон, буюк-буюк, келип-келип, чанакъ-чёльмек, буюктен-буюк, келир-кељмез, къарлы-бузлу, къыш-яз, бяз-къара, янзы-эски, яш-къарт, беш-он, йигирми-йигирми беш, къой-эчки киби; киловатт-саат, учуджы-сынавджы киби исимлер.

Айры язылгъан муреккеп сёзлер: *юз йигирми беш, яза берди, акъкъайын мантары, сырлы бакъла* — муреккеп сёзлер.

337-иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Муреккеп сёзлерни сечип, имлясыны изаланъыз.

Ханджами мааллесининъ эсли-башлы эркек эалиси шимди уйле намазында. Ибадетханеде... тюрлю мемурлар тенеффюс маначыгъынен къавеханелерге толушкъанлар.

Шеэрнинъ меркез мааллелеринде уйлелик тенеффюске риает этильсе де, Келир къапы бетте, Гъазы-Мажурда, Шейтан-Чаршыда иш токътагъаны ёкъ.

(Шамиль Алядин)

338-иши. Муреккеп сёзлерни эки тарафкъа болип, язынъыз: айры язылгъан, къошулып язылгъан муреккеп сёзлер.

Кийик эчки, къырбакъасы, эркек бузав, пардош мышыкъ, къаплыбакъа, айбалыкъ, кёр сычан, аюв баласы, яркъанат.

339-иши. Метинни окъунъыз. Муреккеп сёзлерни къайд этинъиз.

Къаплыбакъа макътанды: «Мен чапышта биринджи кельдим. Мени кимсе озамады», — деди. Лякин сиз къаплыбакъанынъ бу джюйрюклигине шашманъыз. Онынънен чапышкъан сюмюклибоджек ве чыкъчыкъбалабан эдилер.

Кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзлерини бельгиленъиз.

340-иши. Ашагъыдаки сёзлерни джедвельге ерлештиринъиз.

Къошулып язылгъан муреккеп сёзлер	Айры язылгъан муреккеп сёзлер	Дефиснен язылгъан муреккеп сёзлер
...

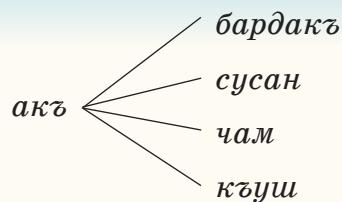
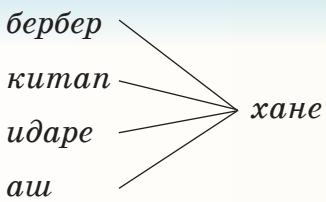
Алабаш къапыста, юре-юре, хастахане, Эски Къырым, ал-хатир, Къарасувбазар, азып-тозмакъ, чакъмакъташ, бир къач, дост-эш, ельдегирмен, кочюрип язды.

341-иши. Ашагъыдаки джумлелерден къошма сёзлерни сечип, имлясыны изаланъыз.

Энвер Багъчасарайда яшай. Саба эрте турып, о, къол-бетини юва, юзьбезнен сюрьте. Къартана, къартбабасынынъ эллерини опип, саба шерифлерини хайырлай. Ашханеде сабалыкъ емегини ашай. Сонъ, аякъкъабыны кийип, мектепке кете. Дерстен сонъ китапханеде дерс япа. Акъшамлары ана-бабасына ярдым эте.

342-иши. Схема узъре къошма сёзлер тизинъиз.

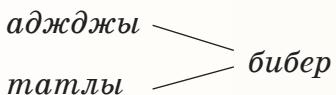
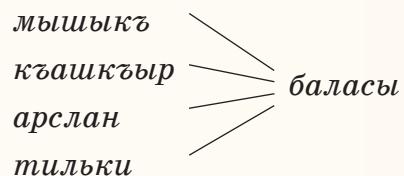
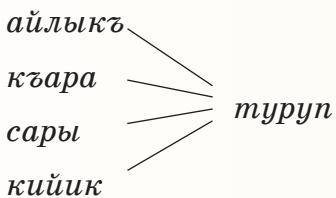
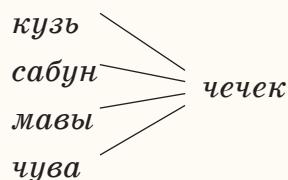
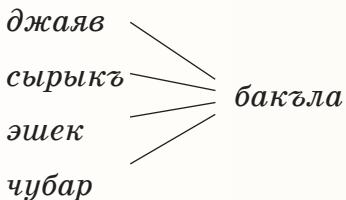

343-иши. Берильген къошма сёзлерни джумлелерде къулланынтыз.

Куньдогъуш, куньбаты, акъкъайын, къарагъач, итбурун, кокагъач, къыркъаякъ, куньайлан, ельдегирмен.

344-иши. Схема узьре муреккеп сёзлер язынызыз.

345-иши. Берильген муреккеп сёзлерни джедвельге ерлештириньиз.

Къошма сёзлер	Муреккеп сёзлер
...	...

Бакъаяпракъ, йылантиль, пире оту, аджджы бакъла, татлы бибер, таракъот, мис оту, сасыкъ ляле, чанъечек, турна берджимеги, къаргъа согъаны, арпаچыкъ согъан, алабаш къапыста, айлыкъ туруп, мысырбогъдай, къара богъдай, сыркъ бакъласы, домузтамыр, къозукъулакъ, аткъулакъ, итдудакъ, къозу лялеси, борсукъ агъачы, тильки джилеги, мышыкъ нанеси, акъчам, акъкъайын, акъбардақъ.

346-иш. Хавусларны ачып, муреккеп, чифт ве къошма сёзлерни догъру язынъыз. Бир къач сёзни джумлелерде къулланынъыз.

Арпаچыкъ (согъан), дост (эш), ат (къулакъ), къозу (лялеси), дос (догъру), акъ (къайын), сыркъ (бакъла), агъыр (сабыр), таракъ (от), татлы (бибер), агъа (къардаш), мысыр (богъдай).

59-ынджы ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Ресим узеринде тизильген икяе

Инсаннынъ омрюнде олып кечкен бир де-бир вакъия жанрлы ресимде тасвиrlenене биле. Тасвирий санатта олгъян пейзаж, портрет, жанрлы ресимлерни талиль эте, тарифлейлер.

Рессамнынъ боянен тасвиrlеген эсерини сиз де озь сёзлериңизнен тарифлей билесинъиз.

Ресим узеринде икяе язмақъ мумкүн. Ресимде рессам омюрден сечип алынгъан бир аньны тасвиrlей. Бу ань тасвиrlenенген вакъианен багълы оларакъ, пек муим ве ифаделидир. Ресимге бакъып, бу аньден эвель ве сонъ олып кечкен вакъиаларны көз оғюмизде джанландыра билемиз.

347-иш. Берильген «Къыш оюнлары» ресимиине дикъкъатнен бакъып, берильген вазифелерни беджеринъиз.

1. Ресимнинъ серлевасына дикъкъат этинъиз. Бу серлева рессамнынъ ифаделеген эсас фикрини акс этеми?

2. Ресимге дикъкъатнен бакъып, айтынъыз: рессам къыш мевсимини тасвиrlемек ичюн насыл ренклерден файдалангъан?

3. Бу ресимге бакъкъанда, сизде насыл дуйгъулар пейда ола?
4. Балаларның къыш мевсимиине севингенини реssам насыл тасвирлеңен? Суаллерге джевап берген сонъ, къыш акъкъында план тизип, икяе язынъыз.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Сёз ве онынъ манасы. Бирманалы ве чокъманалы сёзлер

Шиирни окъунъызы.

Сёз акъкъында сёз

Эр шей сёзнен бильдириле,
Сёз — эр шейнинъ кузьгюси.
Къуванч, козъяш — сёзнен келе,
Кучълю онынъ ургъусы.
Гъарезлик де, чин достлукъ да,
Акъикъат да, ялан да,
Ифадесин сёзден тапа
Тили олгъян адам да.

(Ремзи Бурнаш)

Шаир сёзнинъ эмиети акъкъында не дей? Сёзлер нени ифаделайлер?

Эр бир тиль сёзлерден ибарет. Эр бир сёз белли бир мана анълата. Меселя: «Мен къалемнен язам» джумлесинде: *мен* — шахыснынъ ады ола, *къалем* — язмакъ ичюн къулланылгъан алетни бильдире, *язам* — арекетни анълата. Демек, сёз *предмет*, *алямет*, *арекетнинъ* ады олып келе.

348-иши. Ашагъыда берильген маналаргъа уйгъун кельген дёртер сёз язынызыз. Бир къач сёзнен джумле уйдурып язынызыз.

Предметнинъ ады: гогерджин, ...,

Предметнинъ алямети: беяз, ...,

Предметнинъ арекети: уча, ...,

349-иши. Ашагъыда берильген сёзлернинъ маналарына уйгъун кельген сёзлерни язынъыз. Сёзлерни фонетик талиль этинъиз.

Зенаат бильдирген сёзлер: *эким*, ..., ..., ...,

Догъмушлыкъны бильдирген сёзлер: *эниште*, ..., ..., ...,

Къырым шеэрлерини бильдирген сёзлер: *Ялта*, ..., ...,

350-иши. Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл маналарны ифаделейлер?

1. Саатымыз догъру **юре**. Азбарымызда эв къушлары **юре**.
2. Али низамлы талебе олмагъа сёз **берди**. О, манъа китап **берди**.
3. Айше **янъы** антер кийди. Биринджи сентябрь куню **янъы** окъув йылды баштай.

Къушлар, антер сёзлери къач мана анълаталар?

Къырымтатар тилиндеки сёзлер бир я да чокъ маналарны ифаделей билирлер.

Бир мана ифаделеген сёзлерге бирманалы сёзлер дейлер. Чокъ мана ифаделеген сёзлерге чокъманалы сёзлер дейлер.

351-иши. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Чокъманалы сёзлерни сызыкъынен бельгиленъиз.

1. Балалар мектепке кельди. Къыш кельди. Онынъ юкъусы кельди.
2. Тиземнинъ алтын юзюги бар. Алтын кузъ кельди. Эништем — алтын табиатлы адам. Онынъ эллери — алтын.
3. Эмен терегининъ япракълары тёгерек ола. Китапнынъ япракълары бурюшкен.

352-иши. Джумлелерни окъуп, айтынъыз: къайсы джумледе «сыныф» сёзү «*талебелер*» манасыны анълата, къайсы джумлелерде «*ода*» манасыны ифаделей?

1. Келеджек афта бизим сыныф мектепте невбетчилик япаджакъ.
2. Бизим сыныф гузель донатылгъан.
3. Дёртюнджи сыныф бугунъ кезинтиге барды.
4. Сыныфымызда янъы ралелер тура.

353-иши. Берильген сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъиз (агъзавий).

1. Къыскъа ёл, къыскъа антер, къыскъа лаф.
2. Аякъ (адам, скемле аягъы).
3. Инсаннынъ тиши, тырнавучнынъ тиши.
4. Якъын сой, якъын вакъыт, якъын бина.
5. Къушнынъ къанаты, къапунынъ къанаты, учакънынъ къанаты.

 354-иши. Нокъталар ерине чокъманалы сёзлерни къойып, джумлелерни язынъыз.

1. Терекнинъ ... чюрюген экен. Сёзнинъ ... ялгъамалар къошула.
2. Курешчи ... устюне йыкътырылса, енъильген сайыла. Къайыкътаки адамлар тез-тез ... чекип ялыгъа якъынлашмакъталар. Алим ...нен къар курей.
3. Чайникнинъ ... тыкъылгъаны ичюн, чай тёкюльмей эди. Инсаннынъ ... — нефес алув мучесидир.

Къулланмакъ ичюн сёзлер: *тамыр, курек, бурун*.

 61-инджи ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

**Нутукъ услюплери
(лакъырды ве китабий услюплер)**

Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъында, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, **лакъырды ве китабий услюплерге болюнелер.**

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багъылдыр:

Къонушув шартлары:

- не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
- насыл макъсатнен айта (язасынъ);
- кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
- не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лақъырды услюбинен, къоранта азалары, достларымыз-нен къонушкъанды, къулланамыз.

Китабий услюп бир къач чешитке болюнир: *ильмий, бедиий, публицистик, ресмий*.

Бедиий услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар языла. Бедиий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедиий услюпте язылгъан метинлерде тюрлю васталар къулланыла: *къыяслав, метафора, эпитет* киби.

355-иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз. Метинлер арасындаки фаркълайыджы хусусиеттерни изалантызыз.

I. — Эмине, ярын ана тили дерсимиз saat къачта оладжакъ?

— Saat секизде, гъалиба. Кель, телефонлашып, Авадан сорайыкъ.

— Онынъ да хабери ёкъ, чунки о, хасталанып, бугунъ мектепке келип оламады.

— Ойле олса, ал-хатир сорамакъ ичюн, онъа мусафирликке барайыкъ.

II. Чынълар ве манелер яратыджылыгъымызнынъ энъ муим бир къысмыны тешкиль этелер. Истидатлы халкъымыз чынъ ве манелерде озъ арзу-умютлерини, истеклерини, севгилерини, нефретлерини ифаде этмекнен къалмай, омюрде олгъян мунасебетлерни де бильдиргенлер. Тенбель, къалпазан, къопайчора, макътанчакъ адамлар чынъ ве манелерде анълы оларакъ куль-куюге алынгъанлар.

(A. Селяметов)

III. Чечек! Ер юзүнде оны севмеген адам бармы?!

Ильки баарьде, къар астындан башыны котерген акъбардақъ анги бир къырджымангъа генчлигини эслетмей? Балалыгъында тегенеклер астында мавымсырап тургъян мор мелевшелерни узьмек ичюн, анги бир инсан къолларыны ал къангъа боямай?

Анги бир йигит севимлисine, эдие оларакъ, чечек багъышламай?! Анги бир тотай къыз, севимлисini эске кетирип, чечек опьмей?

Аналар севимли эвлятларыны багъыларына басып: «Сен меним дюньяда бирден-бир чечегимсинъ!» — деп охшайлар.

(*Юсуф Болат*)

356-иши. Юкъарыдаки мешгъулиетте берильген метинлернинъ бири-
сine, мундериджеси боюнчжа, планыны тизип, дефтерге язынъыз.

357-иши. Берильген чокъманалы сёзлерни къулланып, джумлелер
уйдурып язынъыз.

Этек (дагъынъ, антернинъ).

Бурун (инсаннынъ, чайникнинъ, къайыкъынъ).

Япракъ (кягъыт, терекнинъ).

 358-иши. «Эдебият» дерслигинъизден бедий услюпте язылгъан
метинни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

62-нджи ДЕРС

Омонимлер

Берильген джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ мана-
ларыны бельгиленъиз.

Чыкъ, чыкъ, кунешим,
Къыз, къыз, сен ишим.
Орталыкълар ешерсин,
Эр кес къызгъын ишлесин.

**Айтылуви бир, амма маналары башкъя-башкъа олгъан
сёзлерге омонимлер дейлер.** Меселя, багъ (*юзюм багъы*) —
багъ (*алякъа*); сагъ (*тири*) — *сагъ* (*онъ*). Бойле сёзлерге
тильшинастыкъта лексик омонимлер дейлер.

359-иши. Шиирни окъунъыз. Омоним сёзлерни сечип язынъыз. Бу сёзлердинъ ифаделеген эр манасыны изаланъыз.

Бахшыш

Бундан учь йыл огюне,	Далыны тепрете ель,
Азбарымыз четине,	Алмагъа узатам эль.
Сачтым алма фиданы,	Терек әгиле, манъа
Бакътым-осытюрдим оны.	Дей: «Чокъ тешеккюр санъа!
Алмалары сары, ал,	Алмаларым джыйд да ал!
Эр бири дей: «Мени ал!»	Пек татлыдыр, дерсинъ бал».

(Иса Абдураман)

360-иши. Сёз бирикмелерини кочюрип язынъыз. Чокъманалы сёзлерни тапып, асыл мана ифаделеген сёзни эки сызыкънен, кочьме маналы сёзни исе бир сызыкънен бельгиленъиз.

Ачыкъ ава, ачыкъ юзылю, ачыкъ агъыз, ачыкъ къапу; хорлукъ чекмек, ах чекмек, сигар чекмек, (къайыкъта) курек чекмек, чекмежени чекмек, къасевет чекмек; сёз тутмакъ, имтиан тутмакъ, озюни тутмакъ, иш тутмакъ, ораза тутмакъ, эльден тутмакъ, балыкъ тутмакъ; (къокъу) бурнуны йырта, антерни йырта; котек ашамакъ, аш ашамакъ, мийини ашамакъ, акъкъыны ашамакъ; нур сачмакъ, урлукъ сачмакъ, зеэр сачмакъ, къоокъу сачмакъ; талагъы къатмакъ, сувукътан къатмакъ, къурып катмакъ; таш кесильмек, арды кесильмек; сесини кесмек, къыймет кесмек, иш кесмек, макъаснен кесмек.

361-иши. Ашагъыда берильген омонимлерни түрлю маналарда джумлелер ичинде къулланынъыз.

Бакъа, сач, тюш, куль, тай, багъ, чыкъ, къокъла, къаза, къайсы, сай.

362-иши. Шиирни окъунъыз. Омоним сёзлерни сечип, ифаделеген маналарыны изаланъыз.

Ерде къалын къар ятса,
Декабрь — мартны атса,
Берекетли яз дейлер,
Тизлеринъ къаргъа батса...

Акъшамки къара топракъ,
Саба бакъсам энди акъ.
Къалын къаргъа комюльген
Чевремизде эр бир якъ.

(Гъафар Булгъанакълы)

363-иши. Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Омоним сёзлерни сечип, олар анълаткъан маналарны изаланъыз.

Ягъ, ягъ, ягъмурым,
Текне толсун хамырым.
Араба, араба чамурым,
Тез ягъсын ягъмурым.

364-иши. Ашагъыда берильген чокъманалы сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Тиш (инсаннынъ, тырнавучнынъ).
Курек (къайыкънынъ, инсаннынъ).
Къанат (къушнынъ, учакънынъ, къапунынъ).
Тирсек (собанынъ, адамнынъ).

365-иши. Ашагъыда берильген омонимлернинъ эр бир манасынен джумле тизинъиз.

Къамиль, чал, къой, топ.
Сание, ат, яш, ава.

366-иши. Ашагъыдаки омонимлерни джумлелер ичинде эр бир манасында къулланынъыз.

Нумюне: *бет* (юзъ, чере) — *бет* (саифе) — *бет* (тараф).

1. Нариман эрте турды, бетини ювды ве ашамагъа отурды.
2. Китапнынъ секизинджи бетини бакъынъыз.
3. Мусафирлер, эвден чыкъып, озен бетке кеттилер.

Чекмек, чалмакъ, бар, чал, яз, сой.

Синоним ве антонимлер

Ресимге бакъып, суаллерге джевап беринъиз.

бина

мекен

эв

1. Ресимде къач предмет тасвирленген?
2. Бу предмет къач сёзнен адлана?

Айтылуви ве язылуви башкъя, амма маналары бир яда бир-бирине якъын олгъян сёзлерге синонимлер дейлер. Меселя: *тюс — ренк, юрек — кальп, таякъ — сопа, такъдир — талий* киби.

Синонимлер, адет узьре, бир сёз чешитине айт олалар: *йыр — тюркю, бет — тараф* (исим сёз чешити); *кичик — уфакъ, татлы — шырын* (сыфат сёз чешити); *ишлемек — чалышмакъ, бензеземек — ошамакъ, болдурмакъ — ёрулмакъ* (фииль сёз чешити); *озю — кенди, не вакъыт — къачан? — не заман?* (замир сёз чешити); *бирден — апансыздан, даима — эр вакъыт* (зарф сёз чешити) киби.

367-иши. Ашагъыдаки сёзлерни окъуп, якъын маналы сёзлерни синонимик сыраларгъа язынтыз.

Кенар, апте, ушюмек, сайгъы, енге, бита, сес, арзу, сатыр, келир, заар, къааръ, омюр, сыра, урьмет, чет, истек, къартана, тата, дуду, бузламакъ, давуш, кяр, къасевет, къадын, чамур, сене, баш, къырмыскъа, дигер, шавле, юрек, къарынджы, балчыкъ, аят, зиян, къальп, апай, башкъа, къафа, нур, йыл, текяран, текрарламакъ, акъыллы, алев, къара, кере, зийрек, азачыкъ, сия, къайтармакъ, дефа, атеш.

368-иши. Ашагъыда берильген джедвельге мисаллер язынтыз. Бир къач синоним сёзлеринен джуммелер тизинъиз.

Синоним исимлер	Синоним сыфатлар	Синоним замирлер	Синоним зарфлар	Синоним фииллдер
...
...

369-иши. Ашагъыда берильген сёзлерни окъунтыз. Чифтлеп язылгъан сёзлер насыл маналарны ифаделейлер? Бу сёзлер насыл сөз чешитлериине айтлар?

яхшы — ярамай (адам)
балабан — кичкене (эв)
сувукъ — сыйджакъ (къаве)
(къапуны) ачты — къапатты
(ишнинъ, ёлнынъ) башы — сонъу
(гедже) ярыкъ — къаранлыкъ

Къарама-къаршы маналарны ифаделеген сёзлерге антонимлер дейлер.

Къырымтатар тилинде антонимлер түрлю сөз чешитинде олалар. Меселя: ярыкъ — къаранлыкъ (исимлер), къарт — яш (адам) (сыфат), кирди — чыкъты (фииль), анда — мында (зарф).

370-иши. Ашагъыдаки сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъиз (агъ-
заний).

Узакъ ёл — якъын ёл, узун антер — къыскъа антер, яш
адам — къарт адам, ярыкъ ода — къаранлыкъ ода.

371-иши. Нокъталар ерине къаршы маналы сёзлер язынъыз.

Джесюр йигит — ... йигит. Ишкир койлю — ... койлю. Сагъ-
лам къарт — ... къарт. Балаларның буюги — балаларның
Эвге кирди — эвден

372-иши. Нокъталар ерине къаршы маналы сёзлер къойып язынъыз.

Былтыр баарь сыйджакъ олды, бу йыл исе

Тюневин ава булут эди, бугунь исе ... оладжакъ.

Куньдюз серин ельчик эсти, акъшам исе

Бугунь ава сувукъ олды, тюневин исе ... эди.

373-иши. Нокъталар ерине къайд олунгъан сёзлернинъ антонимик чиф-
тини язынъыз.

Тирнеклиниң тери чыкъкъандже, ... джаны чыкъар.
Халкъының ишанчыны джоймакъ къолай, Айткъан
сача, ... джыяя. Душманың кичиги де ... беля кетирир.

374-иши. Ашагъыдаки аталар сёзлеринден антонимлерни тапып,
оларны чифтлеп дефтерлеринъизге язынъыз.

1. Яхшы достынъ файдасы тиймесе де, заары да тийmez.
2. Душманың кичиги де буюк беля кетирир. 3. Истеген-
нинъ юзю бир къара, бермегеннинъ — эки. 4. Аз берген —
джандан берири, чокъ берген — малдан. 5. Аджджыгъа татлы
берильмез. 6. Заардан къоркъкан кяр этmez. 7. Кельгенни
къувма, кеткени тутма. 8. Мусафир аз отурыр, чокъ корер.
9. Байның мусафири олсанъ — джаның чыкъар, фукъаре-
нинъ мусафири олсанъ — къарының чыкъар. 10. Къасевет
олмаса, къуванч да олмаз эди. 11. Чокъ динъле, аз сёйле.
12. Усттен ялтырай, ичтен къалтырай. 13. Токъ ачның
къадрине этmez. 14. Бир къулагъындан кире, экинджисинден
чыкъа.

375-иш. Ашагъыда берильген сёзлернинъ синонимлерини кроссворд-гъа язынызыз.

1. Ыргъат
2. Баш
3. Такъат
4. Антер
5. Къайгъы
6. Учкъун
7. Тез ачувландыган инсан

1 Къ			
2 Къ			
3 Къ			
4 Къ			
5 Къ			
6 Къ			
7 Къ			

376-иш. Ашагъыдаки сёзлернинъ антонимлерини тапынтызыз ве антонимик сёзлер ярдымынен эки-учу джумле тизинъиз.

Семиз, батыр, дюльбер, яз, къатты, къалын, фукъаре, узакъ, сыйджакъ, агъламакъ, къара, юксек, тар, яваш, токъ, сагълам, тири, агъыр, узун, аз, беяз, яхшы, ярыкъ.

Нутукъ инкишафы дерси

Нутукъ услюплери (ильмий услюп)

Китабий услюplerнинъ даа бир чешити — **ильмий услюп**.

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпнинъ эсас макъсады — ильмий бильгилер акъында хаберни окъуьыдьы я да динълайиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

377-иши. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз, эсас мевзулатыны бельгиленъиз; къулланылгъан тиль васталарыны козетип, насыл услюпте язылгъаныны къайд этинъиз.

I. Кузъ кельгенинен, тереклернинъ япракълары саарып, тёкюльмеге башлайлар. Къушлар сыйджакъ ерлерге учып кетмеге азырланалар. Табиатта эр шей къышкъа азырланмагъа башлай. Ялынъыз чам тереги озюнинъ ярашыкълы, зенгин ешиль урбасыны денъиштиромай. О, яз-къыш ешиль тура. Аджеба, не себептен бойле ола экен?

(М. Меджитова)

II. Эшреф Шемьи-заденинъ «Алиме» адлы ири колемли ве салмакълы поэмасы гъае ве нефасетче юксек севиеде язылгъан эсердир. Поэма — Улу Ватан муаребеси девринде Къырымда немсе-фашист душманларына къаршы курешкен, разведкаджы Алиме Абденнанованынъ адден тыш федакярлыгъы акъкъында. Джермай-Къачыкъ коюнде буюп-осъкен бу къыз душманнен олгъан куреште буюк ярарлыкълыр косътере, озъ вазифесининъ эдасы эснасында фашистлер тарафындан якъалана ве джана-варджа джезалана.

Поэмада бу акъта ойле икяле этиле ки, окъуйыджыларнынъ къальбинде Алимелеге буюк урьмет, ифтихар ве севги, фашист джеллятларына къаршы исе сынтырысыз ачув ве нефret дуйгъулары къабара. Шаир, эр бир эсери киби, бу корюмли поэмасы узеринде де озюне хас олгъан шайрлик зекявет ве кемалатыны екерек, айры джошкъунлыкъ ве месулиетнен чалышкъынан эсернинъ гъаеси ве зенгин мундериджесинде айдын-ачыкъ корюне.

(Зиядин Джавтобели)

III.

Чокъ татсам да омюрнинъ
Ачлыгъын ве токълугъын,
Сездирмедим сизлерге
Ананъызынынъ ёкълугъын.
Етим акъкъын емедим,
Къараны акъ демедим,
(Эшреф Шемьи-заде)

378-иш. Метинни дикъкъатнен окъунъыз. Метин ильмий услюпте язылгъаныны тасдыкъланъыз.

Грамматика фени бойле къысымлардан ибараттири: *фонетика, имля, лексикология* ве *фразеология, морфология, синтаксис*.

Фонетика — нуткъумызды олгъан сеслерни огрене.

Имля — сёзлерни догъру язув, эджаларны сатырдан сатырғъа авуштырув акъкъында къаиделер джыйымы.

Лексикология ве *фразеология* сёзлернинъ ве ибарелернинъ маналары акъкъында анълатма бере.

Морфология сёз чешитлерини ограйнип, оларны джумлелер ичинде догъру къулланмагъа ограте.

Синтаксис фикримизни беян этмек ичюн, джумлелерни догъру тизмеге ограте.

Бу окъув йылы грамматиканынъ бойле къысымларынен танышаджакъынъыз: фонетика, имля, лексикология.

Бу меракълы бильги алемине огъурлы ёллар олсун!

(Ление Алиева)

 379-иш. Ашагъыда берильген план боюнчада ильмий услюпте метин языныз.

1. Грамматиканынъ лексикология болюги.
2. Синонимлернинъ аляметлери.
3. Антонимлернинъ маналары ве хусусиетлери.
4. Чокъманалы ве омоним сёзлер арасындаки умумий ве фаркълы аляметлер.

Лексикологияны текрарлав

380-иш. Суаллерге джевап беринъиз:

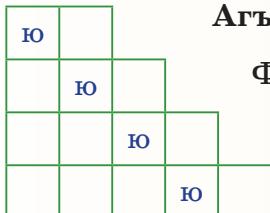
1. Лексикология нени огрене?
2. Чокъманалы сёзлер ве омонимлер арасында насыл фаркълар бар?
3. Синоним ве антонимлер — бу насыл сёзлердир?

381-иши. «Дагъгъа кезинти» серлевалы метин язынызыз. Джумлелеринъизде ашагъыдаки антоним сөздерни къулланынъызыз: *котериле* — *энъе*, *агъыр рюкзак* — *енгиль рюкзак*, *балабан* — *кичкене*, *яваши* — *тез*, *къара кольмек* — *бяз кольмек*, *куле* — *чырайыны сыта*.

382-иши. Ашагъыда берильген сөздерни синонимлеринен чифтлеп язынызыз.

Тюс, юрек, ашай, болдургъан, озю, кетирди, авлакъ, сес, парылдагъан, этраф, козь этти, тюбю, гузель, шавле, ушюди, дайма, бет, юре, акъча, сайгъы, бяз, къартана, кенар, атеш, апансыздан, чалыша, не вакъыт, тюркю, сене.

383-иши. Кроссвордларны толдурынъызыз.

Агъырлыкъ сёзюнинъ синоними.

Файдалы ичимлик.

Мейва.

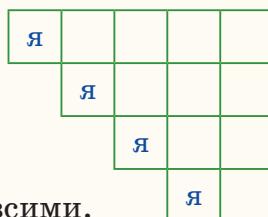
Етим сёзюнинъ синоними.

Хата сёзюнинъ синоними.

Одун сёзюнинъ синоними.

Эски сёзюнинъ антоними.

Йыл мевсими.

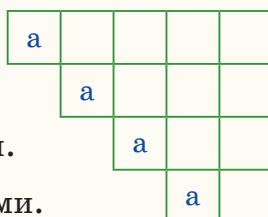

Матюв сёзюнинъ синоними.

Мейва.

Кийик айван.

Емек сёзюнинъ синоними.

384-иш. Шиирни окъуп, омонимлерни язып алынъыз.

Акъ гогерджин, кок гогерджин,
Къонунъыз яныма.
Дост олайыкъ, дертлешейик
Бизлер дайма.
Сиз учунъыз юксеклерге,
Беклерим сизни.
Авеленинъ мавы кокте,
Йырлап йырынъызын.
Сиз бахтлысыз, гогерджинлер,
Ер, кок сизинъдир.
Мен эминим, сербест омюр
Сиз ве бизимдир.

(*Аблязиз Велиев*)

385-иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип, синонимлернинъ астла-
рыны сыйынъыз.

1. Салядиннинъ элинден омюр бою балта тюшмеген, о себеп-
тен къолларынынъ пармакълары ичке букленип къалгъанлар.
(Ш.А.)
2. Азбарда копек авылдады, ёлда адам сеслери эши-
тильди. (И.П.)
3. Инсан, догъып тиль саibi олгъан сонъ, ана
сютюни денъиштире отьмекке. (Ч.А.)
4. Къычыргъанда, киши-
нинъ елькеси устюне, гупс этип, агъыр шей тюшти. (Ш.А.)
5. Гульчеренинъ муляйим сымалы, индже ве узунджаракъ
кельген бети чокъ вакъытлар агъырларнен чекишкен хастаны
анъдыра эди. (Ю.Б.)
6. Осман козъ айдын лафыны эшитке-
нинен, абдырагъандай олды ве шу saat чересини тебессюм
къаплады. (Ю.Б.)
7. Мурат, кулюмсиреп, Билял акъайнынъ
муляйим юзюне бакъты.
8. Эмине апте огълунынъ къара сач-
ларыны сыйап, эгилип, янагъындан опти. (А.М.)
9. Дюль-
бер, сия сачлары онынъ акъ юзюни олдыкъча яраптыралар.
(А.М.)
10. Рузгярнен бирге кучълю ягъмур ягъмагъя башлады.
(Ю.Б.)

386-иш. Ашагъыдаки сёзлерни антонимлеринен чифтлеп
язынъыз. Бир къаң сёзнен джумлелер уйдурып язынъыз.

Узун, тез, чиркин, алмакъ, сувукъ, ог, тар, къуванч, файда,
душман, фукъаре, узакъ, батыр, къатты, къалын, сыйджакъ.

5-ИНДЖИ СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

Фонетика. Имля.

387-иш. Суаллерге джевап беринъиз:

1. Фонетика тильнинъ насыл къысымларыны огрене?
2. Ариф ве сес арасында насыл фаркълар бар?
3. Созукъ сеслер насыл чешитлерде олалар?
4. Тутукъ сеслер насыл чешитлерге болюнелер?

388-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерни фонетик талиль этинъиз. Биринджи джумлени синтактик талиль этинъиз.

Кузъ куньлеринден бири. Танъгъа якъын, къопкъалап тёккен киби, шиддетли **ягъмур ягъды**. Ярым saat сель киби акъкъан бу ягъмурны дам сачакъларындан борю киби улугъан, сызгъыргъан ель алыш кетти. Булутлар арасындан лишильдеп-йылтырап йылдызычыкълар козълерини къыпшып алдылар. Пенджере огюндеки эрик терегининъ къуру пытағы ельден саллангъанда, пенджереге урула. Инсаннынъ джаныны **сыкъыджы** сес чыкъара.

Танъ атты. Орталыкъ ярыкъланды. **Табиат кусъкцион** чырайыны бираз ачса да, сыкъ элекнинъ козюндөн сепелеген киби, кузъ сагъанағы тосат-tosat озь серпиндисини косытерип тура эди.

(*Гъани Myrad*)

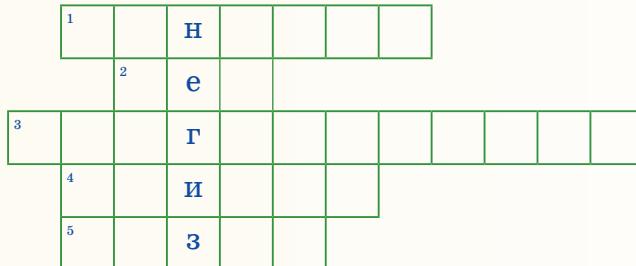
389-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Айтылуви ве язылуви башкъа, амма маналары бир, я да бир-бирине якъын олгъан сёзлер.
2. Биз оны теляффюз этемиз ве эшитемиз, лякин яzmаймыз.

3. Къырымтатар тилинде «созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы» къаидеси.

4. Белли бир тертипте ерлешкен арифлер джыйымы.

5. Бу сеслерни биз теляффуз эткенде, опъкеден чыкъкъян ава ич бир маниягъа огърамай.

390-иши. Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни фонетик талиль этинъиз.

Батырлар ольмейлер

— Къыркъ йылдан зияде, — деди бир ана, —
Огълумдан хабер ёкъ, козълерим яра.
Азбарда доланып юргенин анъам...
Нейлейим, яралы юрегим яна...

Тиз чёкип ананынъ къолуны **оптим**,
— Янманъыз сиз, ана, огълунъыз ольмеди,
Сиз киби юрекли чокъ ана корьдим,
Ич бири хаялын олюмге больмеди.

Бакъынъыз, сиз ана, **эйкельнинъ** алдында
Янгъан от — **эбедий**, о — аят, сёнмей.
Батырлар эр вакъыт инсанлар анъында,
Бизлернен яшайлар, бир вакъыт ольмей!

391-иши. Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Къайд этильген сёзлернинъ фонетик талилини этинъиз.

Фонетик талилиниң тертиби:

1. Сес ве арифлернинъ микъдары (не къадар сес, къач ариф нен косътерилे?)
2. Эджаларның микъдары ве чешитлери (ачыкъ, япыкъ).
3. Ургұулы ве ургұусыз эджалар.

4. Созукъ сеслернинъ хусусиетлери (къалын — индже, дудакълы — дудакъсыз).
5. Тутукъ сеслернинъ хусусиетлери (сагъыр — янъгтыравукъ).

Кузьнинъ ахырлары. Яры гедже маали. Ягъмур ягъып токътагъан. Тильки-Гечти дересинде инъильдеп, буланчыкъ сув акъмакъта. Бадемликнинъ ашагъы якъындаки почта ёлуны бойлап эки атлы кельмекте.

... Атлар ёргъунлар. Устьлериндеки адамлар исе енъгильден юкъсырай, о якъкъа-бу якъкъа салланалар.

Олар, нияет, почта ёлдан чыкъып, ташлы-чукъурлы сокъакъ иле эки къатлы, таш диварлы әвге догърулдылар. Эвнинъ ашагъы къатындаки пенджересинде къандиль янмакъта эди.

— Сеттар агъа! — деди о, ёлдашына. — Биз артыкъ Бадемликтемиз! Бу дагъларгъа бакъ! Олар не къадар буюклер!

(Шамиль Алядин)

392-иш. Имля лугъатындан муреккеп, къошма, чифт сёзлерини сечип, дефтеринъизге кочюрип язынъыз. Оларнынъ язылувины изаланъыз.

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Имля нени орене?
2. Къалынлыкъ-инджелик имля къаидеси неден ибарет?
3. Дудакълы-дудакъсыз созукълар насыл имля къаидесине эсасланып язылалар?
4. Тутукъларнынъ имлясына аит насыл къаиделерни билесинъиз?
5. Сатырдан сатыргъа эджа авуштырылгъанда насыл имля къаиделерине эмиет бермек керек?

393-иш. Метинни кочюринъиз. Къайд олунгъан сёзлернинъ язылувины имля джеэттен талиль этинъиз.

Эвель-эзельден берли ялы боюнда багъ къазмакъ, онъа **ара-къазым** дейлер, эркеклернинъ иши олып кельген. Ара-къазым дегени — багъдаки **юзюм күтүклерининъ** араларыны лескернен къазмакъ **демектир**. Эм къазгъанда да лескерни топракъ-къа тепиндисине къадар кирсетмек керек. Күтүклер тюбюне

авдарылгъан топракъ чанакъ шеклинде олмалы, яни, ягъмур сувуны, сакълап къалдырмакъ ичюн, оюкъ олмакъ керек.

(Джевдем Аметов)

394-иш. Шиирни окъунъыз. Тутукъ сеслернинъ (*к*, *п*, *къ*) алмашузы имля къаидесине бойсунып язылгъан сёзлерни сечинъиз. Бу сёзлерни дефтеринъизге чифтлеп язынъыз *к* - *г*, *къ* - *гъ*.

Мен бир бааръ ельчигим,
Хоштан-хош гонъюльчигим.
Юреклерге зевкъ берем
Юзыни сыйпар эльчигим.
Гуль-чечекнинъ янагъын
Опе назик дудагъым.
Балаларнынъ юзюни
Сыйпамакътыр мурадым.

(Зейтулла Албатлы)

 395-иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны анълатынъыз.

Алим даа кичик олгъаны ичюн, озю **окъумагъя** бильмей. Лякин анасы окъугъан масалларны китаптан ресимлерге бакъып икяе эте.

Акъшам Алим «Къашкъыр ве еди улачыкъ» масалыны динъледи. Улачыкъларнынъ сагъ къалгъанларыны эшиткен сонъда, джаны раат олмады. Анасындан:

— Ана, къашкъыр улачыкъларны анасынынъ **сёзюни** тутмагъаны ичюн ашайджакъ олдымы? Улачыкъларнынъ эписи сагъ къалдымы? — деп сорады.

Анасы Алимни тынчландырып:

— Эчки **сюйрю** бойнузларынен улачыкъларнынъ эписини къашкъырдан къутарды. Олар эписи сагъ къалды, энди ят да юкъла. Гедженъ хайыр! — деп огълунынъ яначыгъындан опип, устюни ортти.

— Хайыргъа къаршы, аначыгъым! — деп, анасыны опти ве, эллериинен бойнуна сарылып:

— Ана манъя «Улачыкълар» масалыны окъуса, — деди.

— Олмаса, китапны кетир, — деди анасы.

Алим китаплар арасындан масал китабыны таптып алды ве анасына узатты.

Алим бир джесюрлик япкъан адам киби:

— Ана, къашкъыр улачыкъларны корымесин деп, мен оларны сакъладым, ренкли борнен бояладым. Ярамаз къашкъырны исе йыртып аттым. Азбарда Акъбашнынъ ювасынынъ янында ята. Копегимиз оны энди ичери къоймаз, — деди Алим.

(M. Меджитовадан)

67-нджи ДЕРС

Лексикология

396-иш. Суаллерге джевап беринъиз:

1. Лексикология нени огрене?
2. Чокъманалы сёзлер ве омонимлер арасында насыл фаркълар бар?
3. Синоним ве антонимлер — бу насыл сёзлердир?

397-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Сёз ве онынъ манасы акъкъында не билесинъиз? Джумлелерде бирманалы сёзлерни бир сызыкънен, чокъманалы сёзлерни эки сызыкънен бельгиленъиз.

Сёз олмаса, алем бойле олмаз эди.
Гонъюль гульдай ачмаз, яки солмаз эди.
Эр бир тильде эр бир сёзниң манасы бар.
Татлы-шербет, я къаргъышлы къарасы бар.
Сёзнен эмир этемиз биз, айбетлеймиз,
Риджа эте, макътай я да лянетлеймиз.
Татлы-шербет сёз бу — чыракъ, ярыкъ алем,
Бу чыракъсыз, эльбette, ёкъ дертке мельэм.

(Ремзи Бурнаш)

398-иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелерини окъунъыз. «Ачмакъ» сёзүөнинъ асыл ве кочьме маналарыны бельгиленъиз. Кочьме мананы ифаделеген сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Агъыз ачмакъ, сыр ачмакъ, козь ачмакъ, атеш ачмакъ, къапуны ачмакъ, дефтер ачмакъ, танъ ачылмакъ.

«Алмакъ» сёзюнинъ асыл ве кочьме маналарыны бельгилеп, кочьме мананы ифаделеген сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Гонъюль алмакъ, къалем алмакъ, китап алмакъ, сёз алмакъ, эльге алмакъ, нефес алмакъ, дерс алмакъ, агъзызындан сёз алмакъ, сатын алмакъ, отымек алмакъ.

399-иши. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Чокъманалы сёзлернинъ астыны сыйып, кочьме маналарыны (агъзаний) анълатынъыз.

1. Меним битам, ораза туткъанда, кунь чыкъар-чыкъмаз, козюни ачып, танъ ачылаяткъаныны корип, агъыз ачмакъ ичюн тедарик эте. Ашханенинъ къапусыны ачып, ашыны къыздырып ашай, сонъ бутюн кунь онынъ къарны ачмай.

2. Баарьде, кунь нурларыны сачып башлагъанда, биз тюрлю чечек урлукъларыны сачамыз. Бу чечеклер баарь, яз ве кузъде, ачкъан вакъытта, этрафкъа къокъуларыны сачалар.

400-иши. Имля лугъатындан сёзлерни сечип, ашагъыда берильген чешитлерге язынъыз.

Синоним исимлер: ..., ...,

Синоним сыфатлар: ..., ...,

Синоним фииллер: ..., ...,

401-иши. Шиирлерни окъунъыз. Джумлелерде олгъан омоним сёзлерни сечип, олар анълаткъан маналарны изаланъыз.

Помидор

Помидор олса къызыл — ал,
О, пишкендир — узъ де ал!
Ондан эр кунь ашасанъ,
Вуджудынъда артар къан.

(Иса Абдураман)

* * *

Ап-акъ далдан къара къаргъа
Козълерини тикип къаргъа,
Богъазыны аямайып,
Эп къар арай токътамайып.

Ап-акъ дамлар, тарла ве ёл,
Къяр орьтюси къалын ве бол,
Лякин, къаргъа эп багъыра;
О, не тына, не агъара.

(Шукри Аппазов)

402-иши. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы синоним, антоним ве омонимлер акъкъында суаллер бере, экиндже талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

403-иши. Шиирни окъунъыз. Къайд этильген сёзлернинъ синонимлерини тапынъыз.

Лезет олсун, десенъ сен,
Еген отымек, ашынъда,
Бер эмиет ишке сен,
Ишке ляйыкъ яшынъда.

Эмек — сенинъ шенъ гонълюнъ,
Олсун онъа **къол** чебер.
Багъынъ-багъчанъ, ал гулюнъ,
О, эр шейден мутебер.

Кенар турсанъ эмектен,
Биль, **тамакътан** аш отымез.
Тез соларсынъ юректен,
Ич бир эким **кяр** этmez.

(Зейтулла Албатлы)

404-иши. Имля лугъатындан сёзлерни сечип, учь сырагъа язынъыз:

Антоним исимлер: ..., ...,

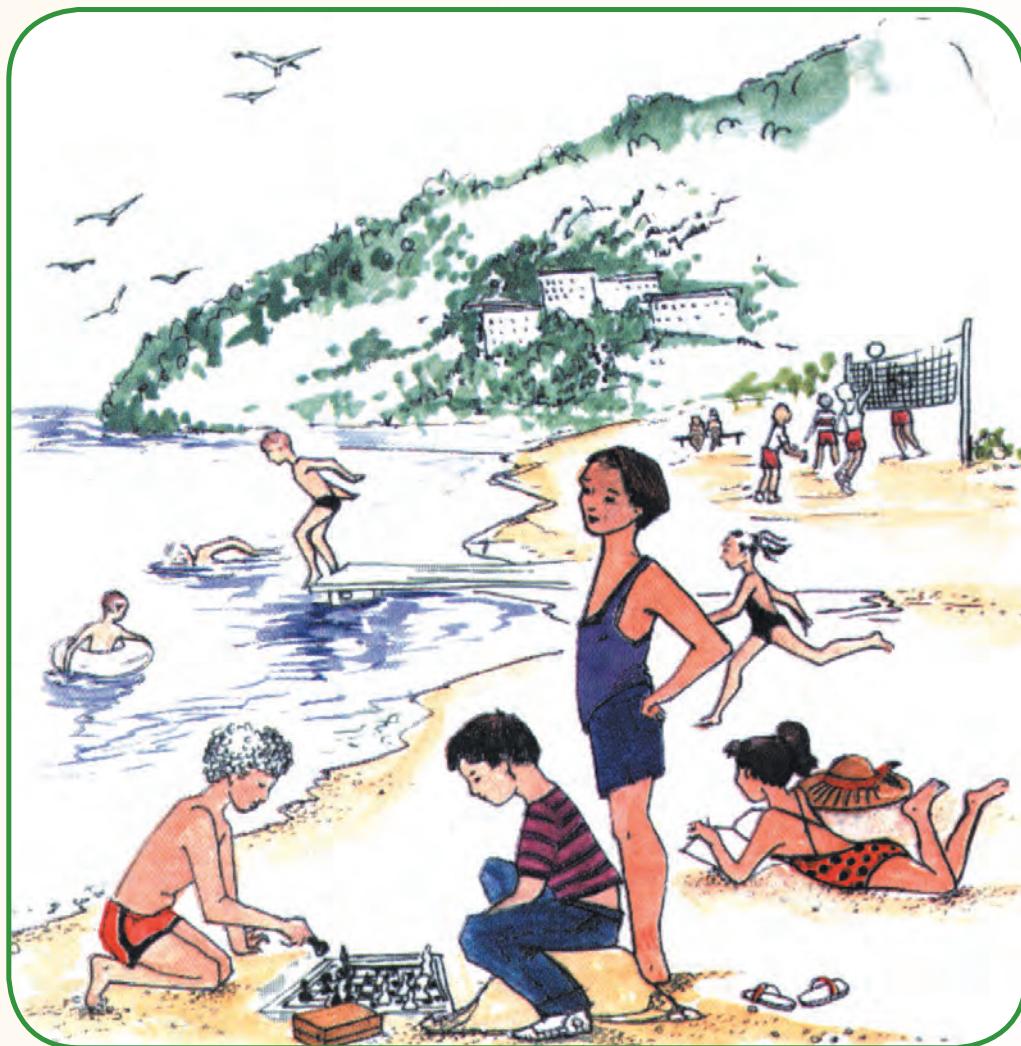
Антоним сыфатлар: ..., ...,

Антоним фииллер: ..., ...,

селям эт
сабыр эт
дикъкъат эт

*Нутукъ инкишафы дерси***Ресим узеринде иш**

405-иш. Ашагъыдаки ресимге бакъып, тариф метинини язынъыз.
Метинде диалогларны къулланынъыз.

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСЛЕРИНДЕ КЪУЛЛАНМАКЪ ИЧЮН МЕТИНЛЕР

1. Билесинъизми, къарынджалар озылерине къышлыкъ богъдай данечиклери, отьмек парчалары топлайлар. Къарынджалар ойле акъыллы, чалышкъырдырлар ки, ич бир вакъытларыны бош кечирмезлер. Оларнынъ бир буюклери олур. Буюклери юваларында иш такъсими япар. Меселя: къуветли сойларыны, тыштан богъдай данечиклери, отьмек парчачыкълары ташымакъ ичюн, айыра. Бу айырылгъан къарынджалар исе, кетирген шейлерни буюклернинъ янында ташлайлар, ве озылери даа ем къыдырмагъя кетелер.

(*Абдулязиз Герайбай*)

2. Юзюмджи къарт

Серги тюбю не салкъын!
Кейф чатамыз.
Тёпеде кербар салкъым,
Козь атамыз.

О, алтындай саарды.
Пишкен, эльбет.
Багъджы бизни сыйлады.
Дады — шербет.

Юзюмджиден сорадыкъ:
— Сыры неде?
— Бильмейим, шай асадыкъ, —
Кульди деде.

— Берекет Алла бере
Чалышкъянгъа.
Чалышмагъя яшлыкътан
Алышкъянгъа.

(*Юсуф Аким*)

3. Мартнынъ йигирми биринджи кунюнде ер юзюнде кунъдюз иле гедже мусавий дереджеге келелер. Дюньянынъ бир ягъында он эки saat айдынлыкъ, дигер ягъында он эки saat къаранлыкъ укуюм сюре. Шиддетли къыш бите. Летафетли баарь башлай.

Кунеш зияларынынъ кучю арта. Къар йымшай. Эв сачакъ-ларындан саркып тургъан буз сырғалары ирип, суvu ерге тамгъанда, торгъайлар онынъ астында ювуналар. Рутубетли занларда экинлер ешере. Бостанджы себзеват ишине тутуна.

(Шамиль Алядин)

4.

Алма

Тереклерде чешит алма,
Пишмегенни узип алма.
Пишкенини юв да аша,
Оны ашасанъ, къуветинъ аша.

(Иса Абдурамандан)

5. Шевкет кой четиндеки къырчыкъ устюне чыкъанда, кунеш, къаршыдаки дагъынынъ артына сакъланарақъ, алтын нурларынен яила устюнде джайылгъан акъ булутларны, къаннен боягъан киби, къызарткъан эди. О, бираз токъталып, балалыкътан гонълюни охшагъан дагъларны, багъ-багъчаларны, ашагъыдаки уджсуз-буджакъсыз сувлу денъизни, озенге бенъзеп тургъан айланчыкъ таш ёлны ве балалыгъындан таныш олгъан Алан коюни козьден кечирди. Койнинъ энъ дюльбер ве корюмли биналары олгъан ерлерде, таш обалары арасындан узанып тургъан оджакълар ве койге кирген ёлнынъ эки кенарындаки бадем тереклерinden къалгъан алчакълы-юксекли кутюк сыралары Шевкетнинъ козьлерине мазлум бир левха олып корюнди.

(Рустем Муедин)

6. Кунеш артыкъ озюнинъ сачакълы зиясыны денъиштирген. Узакътан мунарлангъан тюзлюкке келип къошуулгъан. Джемай ызаннынъ башына кельди. Онынъ башы къаранлыкъта талдаланып къарьашкъан эди. Санки сонъсузлыкъка узанып кеткендайын, тура.

Кокман мысырбогъдай сабакъларына сыйпаланды. Оларны абдыратыр тарзда силькиндириди. Ылан ичини бойдан-бойгъа акътарып чыкъмакъны озъ устюне алгъан эди.

(Джрафер Гъафар)

ДИАЛОГЛАР

Талебелернинъ агъзавий нуткъуны инкишаф этмек макъсадыны беджермек ичюн бир сыра диалог метинлерини оджаларгъа, ярдымджы васта оларакъ, дерсте къулланмакъ ичюн төвсие этемиз.

Насыл спортнен огърашасынъ?

1. Окъунъыз ве динъленъиз.
 - Мераба, Сафтер.
 - Мераба, Шевкет.
 - Бугунъ волейбол ойнаджакъсынъмы?
 - Ёкъ, волейбол ойнамагъа севмейим.
 - Я насыл спортны бегенесинъ?
 - Футбол ойнамагъа севем.
 - Футбол чокъ ойнасынъмы?
 - Э, достларымнен эр афта ойнаймыз.
2. Суаллерге джевапланып, субетни битириңиз.
 - Энъ чокъ насыл спортны бегенесинъ?
 -
 - Маса тенисине ойнамагъа севесинъми?
 -
 - Энъ бегенген спортчынъ кимдир?
 -
3. Джевапларгъа суаллер уйдурып, диалогны битириңиз.
 - ?
 - Эбет, волейбол ойнамагъа севем.
 - ?
 - Афтада эки кере ойнайым.
 - ?
 - Тенис ойнамагъа севем.
 - ?
 - Эбет, спортнен огърашмакъ файдалыдыр. Спорт инсангъа сагълыкъ бере.

Къайдан келесинъ?

1. Окъунъыз ве динъленъиз.

Азиме: Мераба Алиме.

Алиме: Мераба, Азиме.

Азиме: Алиме, къайдан келесинъ?

Алиме: Мен хастаханеден келем.

Азиме: Ким хаста?

Алиме: Къартбабам хаста, сувукъланды.

Азиме: Кечмиш олсун, Алла сагълыгъыны берсин.

Алиме: Я сен къайдан келесинъ?

Азиме: Мен мектептен къайтам.

Алиме: Айды, берабер кетейик.

2. Суаллерге джевапланып, диалогны битириңиз.

— Энвер, сен къайдан келесинъ?

—

— Я Эдем къайдан къайта?

—

— Сен ярын мектептен saat къачта къайтаджакъсынъ?

—

3. Джумлелерге суаллер уйдурып, диалогны битириңиз .

— ... ?

— Фатиме китапханеден къайта.

— ... ?

— Мен спортзалдан къайтам.

— ... ?

— Биз бугунь футбол ойнадыкъ.

— ... ?

— Бизимкилер футбол оюнында гъалип чыкътылар.

Сагълыгъынъ насыл?

1. Диалогны окъунъыз.

Аким: Селям алейкум.

Эким: Буюрынъыз. Отурынъ. Не олды?

Аким: Бутюн гедже тишим агъырды.

Эким: Ач агъызынъны. Тишинъни къурт ашагъан.

А к и м: Я не ичюн ойле олгъан?

Э к и м: Шекер чокъ ашайдырсынъ? Я да догъру темизлемейдирсинъ?

А к и м: Татлы чай чокъ ичем. Хурабье де чокъ ашайым.

Э к и м: Тишинъни деваларым. Сен исе татлы емеклерни эксильтмек керексинъ. Тишлеринъни куньде эки кере темизлемелисингъ.

А к и м: Яхшы, эким агъа, айткъанынъызын этерим.

Э к и м: Кечмиш олсун.

А к и м: Сагъ олунъыз.

2. Суаллерге джевапланып, субетте иштирак этинъиз.

— Не еринъ агъыра?

—

— Чокътан агъырамы?

—

— Насыл агъыра?

—

— Сыджағынъ чыкъамы?

—

— Кечмиш олсун. Алла сагълыгъынъны берсин.

—

3. Суаллер уйдурып, диалогны битиринъиз.

А л и: Селям алейкум, эким.

Э к и м: Алейкум селям, ?

А л и: Богъазым агъыра.

Э к и м: ?

А л и: Э, терлеп, сувукъ сув ичтим.

Э к и м: Сизге илядж язып берерим. Бу иляджларны алышынъиз ве эвде деваланынъыз.

А л и: Сагъ олунъыз.

НУТУКЪ ИНКИШАФЫНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР ВЕ ХАТЫРЛАТМАЛАР

1. Нутукъ чешитлери

Нуткъумызынъ эсас чешитлери — **икяе, тариф, фикир юрютюв.**

Икяеде бир де-бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле. Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиатнынъ, эшъяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. Фикир юрюткенде исе, бир де-бир адисе, вакъианынъ себеби, озъара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкүн. Икяеге — *не олды?*, тарифке — *насыл?*, фикир юрютювге — *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкүн.

2. Диалог — эки я да бир къач адам ортасындаки субет. Юнан тилинден алынма сёз диалогос — эки шахыснынъ нуткъу манасыны анълата.

Субетте ишириак эткен эр бир шахыснынъ сёзю янъы сатырдан языла. Сёзден эвель тире къоюла.

Бундан гъайры, нуткъумыз монолог шеклинде ола билир. Монолог бир инсаннынъ нуткъудыр. Юнан тилинден алынма сёз монологос — бир шахыснынъ нуткъу манасыны анълата.

3. Къонушувнынъ эсас къаиделери:

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзүнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Башкъаларны дикъкъятнен динълемеге огрединъиз.

4. Хатыранъызда олсун: субетдешинъ лафыны большек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны дайма назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

4. Нутукъкъа къюолгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикиринъизни белли бир тертиpte беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре уйгъун	Кимнен ве насыл шарайтте лаф эткенинъизни дайма назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

5. Метиннинъ планыны тизюв тертиби?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны аныкъланызыз.
2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.
3. Метинни мундеридже джеэттен къысымларгъа болюнъиз.
4. Планнинъ къарагалама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планнинъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планнинъ къысымлары бири-биринен багъымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?
5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?
6. Къарагалама шеклини тешкерген сонъ, планнинъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

6. Фикир юрютюв метинининъ язув тертиби:

1. Беян этеджек фикринъизни къыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.
2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе вакъиалардан мисаллер кетиринъиз.
3. Беян эткен фикринъизни нетиджеленъиз.

Фикир юрютюв метинининъ схемасы:

1. Эсас фикир.
2. Исбатлар:
 - а) ...;
 - б) ...;
 - в) ...;
3. Нетиджелер.

7. Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Иншанынъ мевзусыны сечип алынъыз.
2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
3. Иншанынъ тизиловини бельгиленъиз.
4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит түрлю, текrarланмагъан сёзлер къулланмалысынъыз.
5. Язгъан фикирлерни «гонълюнъизден кечиререк», озын дуйгъу ве мунасебетинъизни косытеререк, беян этинъиз.

8. Беян язмагъа азырланув тертиби:

1. Метинни окъунъыз.
2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.
3. Беянынъызыны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икяе, тариф, фикир юрютюв).
4. Насыл нутукъ услюбинден къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедиий).
5. Беяннынъ планыны тизинъиз.
6. Беяннынъ къысымларыны озьара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз.

7. Беяннынъ къаралама шеклини тешкериip, хаталарыны тюзеткен сонъ, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

9. Икяе акъкъында

Икяеде кириш ве нетиджелев къысымлары ола билир. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъия не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озъ фикир ве мулязаларынен пайлаша. Адий икяенинъ тизилювии (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косътермек мумкюн:

10. Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув:

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны аныкъланъыз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

4. Метин нутукъынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.

5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнчада метинни манаджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.

6. Метиннинъ услюбини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъызын къаралама шекильде язынъыз; тешкериip хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

11. Нутукъ услюплери

Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъында, не макъ-сатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, лакъырды ве китабий услюplerге болюнелер.

Услюplerнинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен бағълыдыр:

Къонушув шартлары:

- не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
- насыл макъсатнен айта (язасынъ);
- кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
- не ерде айтасынъ (язасынъ).

12. Лакъырды услюбинен, къоранта азалары, достларымыз-нен къонушкъанды, къулланамыз.

13. Китабий услюplerнинъ даа бир чешити — ильмий услюп.

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпнинъ әсас макъсады — ильмий бильгилер акъкъында хаберни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

ГРАМАТИКАНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

СИНТАКСИСНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

Сёз бирикмеси (умумий малюмат)

Тильде беджерген вазифеси	Тизилиши	Сёзлер озъара насыл багълана
Предмет, алямет, иш-арекетни адлай	<p style="text-align: center;">таби сёз баш сёз нени? китапны окъуй</p>	<p style="text-align: center;">манаджа ве грамматикаджа насыл? меракълы китап ненинъ? китапның саифелери</p>

Сёз бирикмелери ве джумлелернинъ тенъештирме таснифи

Сёз бирикмеси	Джумле
Предмет, алямет, арекетни адлай.	Там фикир ифаделей.
Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар.	Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар.
Интонациясы там дегиль.	Там интонациягъа малик.

Джумленинъ баш азалары

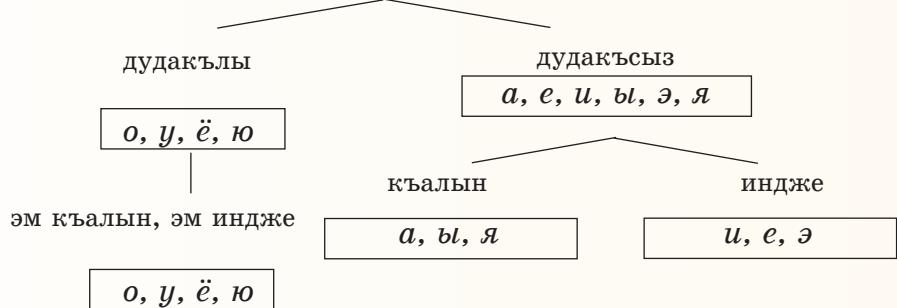
Нени бильдире?	Муптеда	Хабер
	Предметни	Предметнинъ алыны, арекетини
Насыл суаллерге джевап берे?	ким? не?	не япты? не олды? не япа? не ола? не яладжакъ? не оладжакъ? кимдир? недир? къачтыр? къачынджыдыр?
Насыл сёз чешитлеринен ифаделенир?	исим, сыфат, сайы, замир	фииль, исим, сыфат, сайы, замир

Джумленинъ экинджи дередже азалары

	Тамамлайджы	Айрыиджы	Ал
Не ифаделейлер?	предмет	предметнинъ аляметини я да саибини	иш-арекетнинъ аляметини (ерины, вакътыны, макъсадыны, тарзыны)
Насыл суаллерге джевап берелер?	кимни? кимге? нени? неге? неде? неден? кимде? кимден? ким акъ- къында? кимнен? ненен?	насыл? кимнинъ? ненинъ?	къаерге? къаерде? къаерден? не заман? не ичюн? насыл тарзда? не себептен?
Насыл сёз чешитинен ифаделене?	исим, замир, сайы	сыфат, исим, сайы, замир	исим, зарф, сайы, замир, сыфат

ФОНЕТИКАНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Тутукълар	Чифтли	Чифтсиз
Янъгъыравукъ Сагъыр	<i>б, в, г, ғ, ә, ө, ж, җ, з, н, ф, к, қ, т, м, ч, ҹ, с</i>	<i>л, м, н, ң, р, ӱ, ү, х, ҹ</i>

ИМЛЯНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

Къалын-индже созукъларның уйгъунлыгъы			
къалынлыкъ		инджелик	
сёз тамырында	ялгъамаларда	сёз тамырында	ялгъамаларда
ана	+ лар + ымыз + ны	ине	+ лер + имиз + ни
яза	+ джакъ + лар	келе	+ джек + лер
алты	+ шар	еди	+ шер
якъын	+ лар + да	бугунь	+ ден

Истисна: базы эдженебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаидеден истисна ола: *газета, дивар, талебе.*

Дудакълы созукъларның уйгъунлыгъы	
Сёз тамырында	Ялгъамаларда
омюор	ёл+джу
гончюль	дёрт+люк
осьмюор	түз+лу
бурун	узь+дюр+ди
Истисна: копек, урба, ода	Истисна: 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары

КРОССВОРДЛАРНЫҢ ДЖЕВАПЛАРЫ

11 с.: 1. сыгъыр; 2. мых; 3. софра; 4. къазан; 5. ат.

28 с.: 1. хыяр; 2.ай; 3. борю; 4. озен; 5. хораз.

69 с.: 1. сычан; 2. орюмчек; 3. йылдыз; 4. кунеш; 5. къыш.

77 с.: 1. акъшам; 2. рале; 3. талебе; 4. къыш; 5. инсан.

82 с.: 1. тиш; 2. кунеш; 3. оджа; 4. ренк.

117 с.: 1. тырнавуч; 2. дудакълар; 3. тиш; 4. туз; 5. балкъурт.

173 с.: 1. къул; 2. къафа; 3. къувет; 4. къафтан; 5. къасевет; 6. къыгылчым; 7. къызматабан.

176 с.: 1. юк; 2. сют; 3. юзюм; 4. оксюз.

176 с.: 1. янълыш; 2. ярма; 3. янъы ; 4. яз.

176 с.: 1. анъкъав; 2. айва ; 3. аюв; 4. аш.

179 с.: 1. синоним; 2. сес; 3. сингармонизм; 4. элифбе; 5. созукъ.

ИМЛЯ ЛУГЪАТЫ

A

авдарылды
авескяр
авиавокзал
авуч
агроном
агъув
акимиет
акис
аксине
аля
ахлякъ
аэнк
аюв
аякъдаш

B

баас
багъыр
бакъырташ
баскъын
баскъыч
басмахане
бахчеван
бахшыш
башакъ
баштан-аякъ
бедий
бейит
берберхане
бой-къыяфет
бугуньде-бугунь
бурунгъы
бурълемек
буюмек

B

ваде
вадий
вазгечмек
вакъия
вариет
vasiet
векиль

G

геджелейин
гизлемек
гоньдже
гонъюлли
гонъюльдеш
гугюм
гульджю
гунях
гурюльти
гuya

Гъ

гъае
гъайрет
гъайып
гъалип
гъафлет
гъыябий

D

даима
даимий
даире
далланмакъ
дандюрик
дарма-дагъын
дегерли
дегирмен
демирёл

дервиза
дефаларджа
дёрткошелик
дёртлюк
дикъкъят
дюдюк
дюмен
дюнья
дюрбин

E

екюн
елькъанат
елькъуван
енъильмез
енъиш
ерасты

Ё

ёгъурмакъ
ёкъул
ёлакъ
ёнгъа
ёргъун

Ж

жюри

З

забит
зайыф
замет
занбакъ
захире
зевкъ
зеин
зекя
зельзеле
земин
зенаат

зенгер
зенгин
зердали
зийрек
зиян
зыфыр

И

идаре
изаат
иззет
изин
изчен
икмет
икълим
илери
ильмий
иляве
илян
имкян
инкъилип
инсаниетли
интизам
инша
истисна
ифтихар
иджат
иджра
ишарет
ишкузар
иштаа

Й

йигирми
йигит
йип
йылдыз
йыр
йыртыджы
йырджы

К

кезинти
кейфиет
кемалатлы
кениш
кенъеш
кечмиш
килит
килограмм
кино
кираз
культе
кульче
кулюк
курьсю
кягъыт
клинат
кяр
кятип

Къ

къаарь
къабиле
къабилиет
къаверенки
къайыш
къафие
къыяфет

М

магъур
маденджи
макъсат
малюмат
мания
менба
мензиль
менсиоп
меслекдеш
меджбур
мешгъуль
микъдар
муаллим
музакере
мукяфат
муляхаза
мураджаат
мусааде
мусафир
муджизе

Н

насиат
невбетчи
незакет
ниает
numюоне
нутукъ

Л

лакъырды
левха
лезет
лейтенант
лиман
лисан
лязим

О

огют
ойле
паалы
пайтахт
пексимет
пелит

П

P

раат
реин
рей

Ф

фаалиет
файыз

C

сагълыкъ
себзе
суаль
сюнгю
сюрю

X

хайырлы
халкъ
хызмет

T

табиат
такъсим
талиль
танъ
тариф
тарих
тасвир
тедбир
теклиф
телефон
теляффюз
тешеккюр
туткъял
тынчлыкъ
тюшюндже

Ц

центнер
цирк

Ч

чавдар
чаршаф
чёкюч

Дж

джемаат
дженюп
джумерт

III

شاат
шенъ
шефтали
шималь
шукюр

Y

уйгъун
уйдурмакъ
уйкен
уйле
укюмет
умют
учълюк

Ы

ынтылув
ынджынмакъ
ыргъакъ
ыргъят

Э

эали
 эбедийлештирмек
 эйилик
 эксилик
 экскаватор
 эскалатор
 эшья

Ю

юзъбез
 юзъсюз

юнълю
 юдже

Я

ябанджы
 яйла
 янарадагъ
 янъгъыз
 янълыш
 ярыш
 яшын

МУНДЕРИДЖЕ

1-инджи дерс. Тиль ве бильги акъктында дерс.....3

3-4-юнджи сыныфларда кечильгенлерни текрарлав

2-нджи дерс. Сөз теркиби. Исим.....5

3-юнджи дерс. Сыфат, сайы, замир.....7

4-юнджи дерс. Фииль10

5-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси

 Нутукъ ве къонушув12

 Къонушувнынъ эсас къаиделери12

Синтаксис

6-нджы дерс. Сөз бирикмелери.....15

7-нджи дерс. Джумле19

8-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси

 Нутукъ шекиллери22

9-ынджы дерс. Джумленинъ баш азалары. Мунтеда.....25

10-унджы дерс. Хабер27

11-нджи дерс. Джумленинъ экинджи

 дередже азалары. Тамамлайыджы.....30

12-нджи дерс. Айырыджы33

13-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси

 Диалог ве монолог37

14-юнджи дерс. Ал40

15-инджи дерс. Сойдаш азалы джумлелер43

16-нджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси

 Мектюп язув тертиби.....47

17-нджи дерс. Кочюрильме лаф.....48

18-инджи дерс. Муреккеп джумле52

19-ынджы дерс. Муреккеп джумленинъ

 синтактик талили.....55

20-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси

 Незакет ибарелери58

21-нджи дерс. Синтаксисни умумийлештирюв

 ве текрарлав61

Фонетика

22-нджи дерс. Сес ве ариф.....64

23-юнджи дерс. Нутукъ сеслери.

 Созукъ ве тутукъ сеслер.....67

24-юнджи дерс. Созукъ сеслерни

 ифаделеген арифлер.....70

25-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Метин73

<i>26-нолжы дерс. Къалын ве индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер</i>	76
<i>27-нджи дерс. Индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер</i>	78
<i>28-инджи дерс. Къалын созукъ сеслерни ифаделеген арифлер</i>	80
<i>29-ындджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Метиннинъ чешитлери. Метиннинъ мевзу ве мундериджеси	83
<i>30-ындджы дерс. Эм къалын, эм индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер</i>	85
<i>31-нджи дерс. У арфи</i>	88
<i>32-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Нутукъ чешитлери. Икяе	91
<i>33-юнджи дерс. Йотлашкъан арифлер</i>	94
<i>34-юнджи дерс. Ё, Ю арифлери</i>	96
<i>35-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Метиннинъ планы	99
<i>36-нолжы дерс. Я арфи</i>	101
<i>37-нджи дерс. Къалын, индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер</i>	
(текрарлав дерси)	104
<i>38-инджи дерс. Дудакълы ве дудакъсыз созукъ сеслерни ифаделеген арифлер</i>	106
<i>39-ындджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Табиатны тарифлев	109
<i>40-ындджы дерс. Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер</i>	112
<i>41-нджи дерс. Сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер</i>	115
<i>42-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Фикир юрютюв метини	117
<i>43-юнджи дерс. Текрарлав дерси</i>	
(фонетиканы текрарлав ве пекитюв)	119
<i>44-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Ресим узеринде иш	122
<i>45-инджи дерс. Къалын, индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы</i>	123
<i>46-нолжы дерс. Дудакълы созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы</i>	127
<i>47-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Оданынъ тарифи	130
<i>48-инджи дерс. Созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы</i>	
(умумийлештириджи дерс)	131

<i>49-ынджы дерс. Тутукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы</i>	133
<i>50-нджи дерс. Сингармонизм къаиделери</i>	
(умумийлештириджи дерс)	136
<i>51-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Ресим узеринде иш.....	139
<i>52-нджи дерс. Созукъ сеслернинъ тюшип къалувы</i>	142
<i>53-юнджи дерс. Тутукъларнынъ имлясы</i>	145
<i>54-юнджи дерс. Тутукъларнынъ имлясы</i>	147
<i>55-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Ресим узеринде язылгъан инша.....	150
<i>56-нджы дерс. Буюк (баш) арифлернинъ имлясы</i>	153
<i>57-нджи дерс. Сөз авуштырув</i>	156
<i>58-инджи дерс. Муреккеп сёзлернинъ имлясы</i>	158
<i>59-ынджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Ресим узеринде тизильген икяе.....	161

Лексикология

<i>60-ынджы дерс. Сөз ве онынъ манасы.</i>	
Бирманалы ве чокъманалы сёзлер	163
<i>61-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Нутукъ услюплери (лакъырды ве китабий услюплер)	165
<i>62-нджи дерс. Омонимлер</i>	167
<i>63-юнджи дерс. Синоним ве антонимлер</i>	170
<i>64-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси.</i>	
Нутукъ услюплери (ильмий услюп)	173
<i>65-инджи дерс. Лексикологияны текрарлав</i>	175

5-инджи сыныфта кечильгенлерни текрарлав

<i>66-нджи дерс. Фонетика. Имля</i>	178
<i>67-нджи дерс. Лексикология</i>	182
<i>68-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси</i>	
Ресим узеринде иш.....	185
Нутукъ инкишафы дерслеринде къулланмакъ ичюн метинлер.....	186
Диалоглар.....	188
Нутукъ инкишафынен багълы джедвеллер ве хатыратмалар	191
Грамматиканен багълы джедвеллер.....	196
Кроссвордларнынъ джеваплары	199
Имля лугъаты.....	200

Навчальне видання

**МЕМЕТОВ АЙДЕР
АЛІЕВА ЛЕНІС АБЛЯЗІВНА
МЕМЕТОВ ІСКАНДЕР АЙДЕРОВИЧ**

КРИМСЬКОТАРСЬКА МОВА

*для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням кримськотарською мовою*

5 клас

Художник Едіс Мустафаєва

Директор *I.B. Чегертма*

Редактор *Г.М. Дудакова*

Коректор *Е.А. Ібрагімова*

Оператори: *А.В. Веселов, С.Ю. Аджалімов*

Підписано до друку 17.05.2013 р. Формат 70x100¹/₁₆.

Гарнітура «SchoolBook». Умовн. друк. арк. 16,9. Обл.-вид. арк. 12,0.

Обсяг 13,0 друк. арк. Тираж 689 прим. Зам. № 350.

КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»

95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.

E-mail: krimuchpedgiz@gmail.com

www.krimuchpedgiz.com.ua

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 508 від 26.06.2001 р.*

Надруковано у ТОВ «Видавництво «Вперед»

97534, АРК, Сімферопольський район, с. Строгонівка, вул. Лікувальна, 1.